

19866

L. purpurea

Thymus sylvestris

329.14

Q-32

5998

ԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ — ԹԻԻ Յ

329.14

9-32

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄԸ

5998

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Լ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1908

12 APR 2013

19866

1397

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պր. Ս. Զաւարեանի ներկայ բանախօսութիւնը արտասանւած է Բերայի երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ, 1908ի Օգոս. 24ին:

Նիւթի կարեւորութիւնն ու լրջութիւնը միտք արծարծեց շատերուն մէջ՝ զրքոյկի ձեւով տպագրւած տեսնել այս բանախօսութիւնը: Ժամանակի սղութիւնը ստիպած էր հեղինակը բանախօսութեան ատեն սեղմել ու կրճատել ընտրած նիւթը, բայց հիմա ան կը ներկայանայ ընթերցողներուն՝ աւելի ընդարձակւած ու ամբողջացած: Աւելցած կէտերն են զլիսաւորապէս փոքրամասնութեան իրաւունքին եւ տնտեսական՝ զարգացման աստիճաններու վերաբերող մասերը, որոնք, մեր կարծիքով, ապակեղրոնացման գաղափարը կը հաստատեն աւելի լայն եւ ամուր հիմերու վրայ:

Խմբագրութիւն

«ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՒԱՐԱՆ»ԻՆ

1038-2001

ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄԸ

Քաղաքացիներ եւ Հայրենակիցներ,

Ապակեղրոնացման նիւթը, զոր ընտրած եմ այսօրւան բանախօսութեանս համար, այնքան մեծ է եւ այնքան քիչ մշակուած, որ կը յուսամ ներողամիտ պիտի գտնուիք նկատելիք թերութիւններուն համար:

Ըսեմ սկիզբէն, որ շատերու համար առաջին անգամ լսող «ապակեղրոնացում» սկզբունքը շատ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունի քան կարող են կարծել ձեզմէ շատերը:

Նոյն այս վայրը, ուր մենք կը գտնուինք — Բիւզանդիոնն ու անոր դրացի Յունաստանը — աւանապերճախօս ապացոյցը կու տան ատոր: Դեռ հազարաւոր տարիներ առաջ, երբ Եւրոպայի բազմաթիւ ժողովուրդներ ինքնավար՝ եթէ չուզէինք ըսել անկախ՝ փոքրիկ քաղաք-պետութիւններէ, երբ ատոնցմէ ամէն մէկը կը վայելէր ազատութիւն իր ներքին գործերուն մէջ եւ դաշնակցած էր դրացիներուն հետ օտարներու յարձակումներուն դէմ մաքառելու համար, քաղաքակրթութեան այդ մայր երկիրը ցոյց տուաւ այնպիսի թուիչք մը, որ չէ տեսնուած պատմութեան յետագայ չրջաններուն: Արհեստներու ու առևտուրի տարածելը, գեղարվեստի չտեսնուած զարգացումը, գիտութեան օրէնսդրութեան, փիլիսոփայական մտքի գոհարները — այդ ամէնը կուգան մեզի այդ պայծառ օրերէն:

Դեռ այսօր ևս, հարիւրաւոր սերունդներ ապրելէն ետքը, Կեդեցկութեան, անձնւիրութեան, հայրենասիրութեան բարձր օրինակները կը փնտռենք մենք Լէօնիդներու, Արիստիդներու և Սովրատներու շարքերուն միջև։ Զարմանալի չէ։ Հին Յունաստանի զարթնումը բնական ծնունդ էր ապակեդրոնական կարգերու, և այդ լուսաւոր շրջանը նոյնչափ բնականօրէն չքացաւ ետքը, երբ միեւնոյն տեղերը ենթարկեցան կեդրոնական վարչութեան ճնշումներուն։

Հռոմը, Նոր Հռոմը — Բիւզանդիան — յենելով ուժի եւ իրենց գերիշխանութեան վրայ նւաճած երկիրներու և ազգերու նկատմամբ՝ գնացին հակառակ ուղղութեամբ։ Տիեզերական քաղաքները կ'ուզէին ամէն ինչ ծառայեցնել և հպատակեցնել կեդրոնի կամքին, կեդրոնի օրէնսդրութեան, կեդրոնի քմահաճոյքներուն։ Ամէն բան որ տեղական էր՝ կ'արհամարհէր, կը հալածէր, իսկ ինչ որ չէր կարելի հալածել (ինչպէս էին տեղական աստուածները, որոնցմէ կ'ականածէին) կը տեղափոխէին կեդրոն։ Լայնածաւալ կայսրութեան բոլոր նիւթական միջոցները հարկերու ձեւով և ուրիշ միջոցներով կը հաւաքէին մայրաքաղաքը, մայրաքաղաքի կեդրոնը — պալատը։ Այսպէսով, գաւառներու և գիւղերու աղքատացումը ու ամայացումը կ'երթար գուզնութեամբ մայրաքաղաքին ու իշխողներուն ճոխութեան հետ։ Ստեղծեցաւ այնպիսի դրութիւն մը, երբ իշխածները դժգոհութեամբ լեցած դէպի իրենց «հայրենիքը» գրկաբաց կ'ընդունէին բոլոր ներս խռժողները, իբրեւ ազատարարներ, իսկ իշխողները, կայսրերը իրենց արբանեակներով կ'այլասեռէին իրենց շքեղութեան ու պարագլուխութեան մէջ։

Պետութիւնը սկսաւ քայքայել։ Շրջաններու և ազգերու ինքնազործունէութիւնը փոխարինեցաւ անթիւ վարձկան պաշտօնեաներու «կարգադրութիւններով», վարչութեան մէջ հաստատուեցաւ ձեւականութիւն, բառակերութիւն, կաշառակերութիւն, որոնցմէ կը հեծէին կեանքը, իրաւականութիւնը, արդարութիւնը...։ Դիտութեան տեղ սկսաւ զարգանալ սկոլաստիկան, աղատ մտածութեան տեղ՝ կրօնական անիմաստ կոիւնները։ Հերոսութեան ու մարդկային գեղեցկութեան պաշտամունքը փոխարինեցաւ միապետներու բռնապետութեամբ, անասնական հաճոյքներու և ցոփամոլութեան աստուածացումով։

Հռոմը և Բիւզանդիան ինկան, բայց այս վերջինը փոխարինող Օսմանեան պետութիւնը — «ուսմիները» — ինչպէս արաբներն ու քուրդերը կը շարունակեն կոչել թուրքերը — փոխեց միայն տիրապետող տունը, արտաքին ձևերը, էապէս շարունակելով ծանօթ ուղին։

Մօտ 450 տարիէ ի վեր Օսմանեան պետութիւնը բռնած է այդ կորստաբեր ընթացքը, որ երբեմնի ամենահզօր թուրքիան խաղալիկ դարձուց օտարներու ձեռքին մէջ։ 19րդ դարու ընթացքին կայսրութիւնը կորսնցուց թէ իր տարածութեան և թէ իր ազգաբնակչութեան կէտը։ Շարունակել հին ուղին՝ կը նշանակէ միեւնոյն քայքայման ճանապարհով տանիլ նաև պետութիւնը։ Ատ պարզ է այսօր ամէնուն համար։ Հասած է ժամը, երբ ամենքն ալ, առանց դասակարգի, ազգի, կրօնքի խտրութեան, կը գոչեն որ կորուսելու են հին կարգերը և Օսմանեան պետութիւնը դրւելու է նոր հիմերու վրայ։ Այդ նոր հիմերը՝ իմ խորին համոզումով՝

կրնան ըլլալ միայն ապակեդրոնացման կարգերը : Թուրքիան կարող է անկախ մնալ , առողջ կեանք ունենալ և զարգանալ մի միայն այդ պայմանով :

Ես հեռու եմ այն կարծիքէն , թէ պետական կազմի համար կրնայ գոյութիւն ունենալ զինուոր , որ դրութիւն մը , որ յարմարէր բոլոր ժամանակներուն և բոլոր երկիրներուն : Իւրաքանչիւր երկրի աշխարհագրական դիրքը , հասարակութեան տնտեսական կազմի ձեւը , ազգաբնակչութեան մտաւոր զարգացման աստիճանը ու ազգութիւններու փոխադարձ յարաբերութիւնները կ'ազդեն և կը պայմանաւորեն այս կամ այն հասարակական կազմակերպութեան ձեւը : Եթէ Օսմանեան կայսրութիւնը նեղ չըջան մը ընդգրկած ըլլար , ինչպէս պատմական Լիւիան կամ այսօրուան Ղարաթաղը , եթէ կայսրութիւնը կազմող ազգաբնակչութիւնը ըլլար միապաղաղ և զարգացման միեւնոյն աստիճանի վրայ , ինչպէս է Հոլանտան , Ֆրանսան , — ապակեդրոնացման խնդիրը Թուրքիոյ համար չպիտի ներկայացնէր այն կարեւորութիւնը որ ան ունի հիմա : Հայնաժառանգ կայսրութիւնը լեռնաշղթաներով , ծովերով , պատմական անցեալով բաժնւած է առանձին շրջաններու , որոնք զգալի կերպով կը տարբերին իրարմէ : Համեմատեցէք իրարու հետ լեռնային ցուրտ Հայաստանն ու դաշտային տաք Միջագետքը , խաշարածութեամբ պարապող ու ցեղերու բաժնւած ալպանիացիներն ու քուրդերը՝ Խուզալինդիզեարի այգեգործներուն և շերամապահներուն հետ . Արչիպելագոսի վաճառական և արդիւնաբերող յոյները՝ Եթէնի ու Տիգրանակերտի Արաբներուն հետ , և դուք կը տեսնէք թէ ինչքան իրարմէ կը զանազանին ատոնց պահանջները :

Բարեւոյնի և անոր յաջորդող պետութիւններուն առաջին և վերջին պահանջն է եղած և այսօր ալ կը մնայ ջուրը և առուներու շինութիւնը . հայկական լեռնոտ աշխարհը ապրած է և ապագային ալ ապրելու է հողագործութեամբ և հանքերով : Խաշարած կեանք վարող ազգերու առաջադիմութեան առաջին պայմանն է թափառականները նստակեաց դարձնել , ապահովել աշխատանքի , սեփականութեան իրաւունքը , մինչդեռ այգեգործական—արդիւնաբերական շրջաններուն մէջ կեանքի պահանջ է նոր գիտելիքներու տարածումը , սեփականութեան շահատակութիւններու սահմանափակումը՝ օրէնսդրութեան ու ընկերակցութիւններու զարգացումով : Այլաթոյ կը ընել այս տարբերութիւնները և կեդրոնական միատեսակ վարչութեամբ ու օրէնսդրութեամբ ձգտիլ բաւարարութիւն տալ բոլոր շրջաններուն՝ կը նշանակէ ոտքի տակ առնել իրականութեան պահանջները : Եւ հնարաւոր էր միթէ Պոլիս նստած սուլթաններուն , վէզիրներուն և անոնց օգնականներուն — ինչքան ալ անոնք բարեխիղճ ըլլային — միեւնոյն ատեն լաւ գիտնալ պետութեան բոլոր շրջաններու պէտքերը և հետեւողական կերպով առաջ տանիլ որոշ քաղաքականութիւն : Անշուշտ ո՛չ , Եթէնի խելացի ու բարեխիղճ չէյիսերը , Միտիլիացի վաճառականներն ու արհեստաւորները , Մշեցի հողագործները անհամեմատ աւելի՝ լաւ գիտեն ընդի երկրի պէտքերը , աւելի՝ կարճ և նպատակայարմար ճամբաներ կրնան ցուցնել այդ պէտքերուն գոհացում տալու համար : Տեղական պայմանները չճանչցող , տեղացի ազգաբնակչութեան հետ չկապւած դրսեցի պաշտօնեաները աւելի իրենց մեծերուն հաճոյանալու մասին կը խորհին , քան թէ երկրի բարգաւաճմանը :

Այդ թերութիւնները կը վերնան միայն այն ատեն երբ իւրաքանչիւր չըջան, վիլայէթ, գազա, միւտրիէթ ու համայնք ժողովուրդի ընտրեալներուն ձեռքով ինքը կը կառավարէ տեղական գործերը, ինքը կը տնօրինէ իր բաղդը:

Ոմանք կը կարծեն թէ սահմանադրութեան հաստատումով վերը յիշած թերութիւնները կը վերնան: Սակայն սխալ է այդպէս մտածել: Երբ երկիր մը պարլամէնտ ունի՝ օրէնքներու մշակումը, պետութեան հասոյթներու տնօրէնութիւնը և անոնց գործադրումը թագաւորէն կ'անցնի ժողովուրդի կողմէ ընտրուած պարլամէնտին: Սակայն, կեղծօնական սխտէմի շարունակութեամբ, պարլամէնտի հաւանութեամբ նշանակւած նախարարները վերէն մինչև վար իրենք կամ իրենց պատասխանատուութեամբ կը նշանակեն բոլոր պաշտօնեաները: Էսպէս ուրեմն սահմանադրութեամբ կը փոփոխուի միայն նախարարի ընտրութեան ձեւը, բայց բիւրօկրատիզմը կը մնայ միևնոյնը. ամէն հրահանգ կը բլխի մէկ կեդրոնատեղէ մը, պաշտօնեաները կախում կ'ունենան միակ անձէ մը: Ինչքան ալ բարեխղճօրէն աշխատի պարլամենտը, ինչքան ալ նախարարները ազնիւ ու աշխատասէր ըլլան, կեդրոնացման պարագային՝ նշանակւած պաշտօնեաներու ներկայացուցած չարիքները հազիւ պիտի կարողանան կիսով չափ միայն շտկել: Մենք նոյն իսկ աւելին կ'ըսենք. ինչքան ատեն որ պետութեան վարչութեան գործի մէջ էապէս դեր կը խաղան սահմանափակ թիւով անձեր, պետութեան բարեկարգութիւնն ու կառավարելը միշտ պիտի ընթանան թերի կերպով: Էրզրումի կամ Մանասարի պէս չըջան մը պարլամէնտի մէջ պիտի ունենայ միայն մէկ քանի հոգի, ու

ըոնցմէ որոշ մասը — ինչպէս ատ կը պատահի միշտ — պիտի հետեւին միայն անձնական շահերու: Այդպէսով ամէն մէկ վիլայէթէն կը մնան մէկ երկու բարեխիղճ անձեր, որոնք հանձարներ չըլլալով անկարող կը գտնուին ամբողջ վիլայէթին վերաբերող մեծ ու բարդ հարցերը ըմբռնել և զանոնք կարգադրել անհրաժեշտ լրջութեամբ ու խորութեամբ: Վերջէն՝ Պարլամէնտը, որ հարկադրւած զեկավարելու է տեղացիներու ցուցմունքով, տեղական ընոյթ ունեցող հարցերը կը լուծէ մէկ երկու անհատներու տեղեկութիւններու վրայ և անշուշտ թերի կերպով:

Մոռնալու չէ նաև այն պարագան, որ Թուրքիոյ ու Ռուսիոյ նման ընդարձակ ու բազմազան չըջաններէ կազմւած երկիրներ, կապելով իրենց բաղդը օրէնսդրական-վարչական կեդրոնի մը հետ՝ զգալի կերպով կը զանդաղեցնեն հասունցած պահանջներուն արագօրէն բաւականութիւն տալը: Ըլլայ ան բարձր պաշտօնեաներէ կազմւած օրէնսդրական խորհուրդ մը և կամ ընտրւած պարլամէնտ, կեդրոնականութեան պարագային՝ անկապ պիտի զբաղի երկրին վերաբերեալ խոշոր ու մանր հարցերով և բնականօրէն հնարաւորութիւն չպիտի ունենայ բոլորն ալ քննել հարկ եղած ուշադրութեամբ ու արագութեամբ: Կը յիշեցնեմ ձեզի Ռուսիոյ կեանքէն տխուր օրինակ մը. Ռուսիոյ առաջին դումայի քննութեան ամէնէն առաջ ենթարկեցաւ Դօրպատի համալսարանի ղազարանի կառուցման օրէնքը... Իբրև «անյետաձգելի» առաջարկութիւն մը: Թուրքիոյ մէջ եւս ամէն մէկ եկեղեցիի կամ դպրոցի կառուցման, որ և է քաղաքի մէջ թրամվայի հաստատման, կամ գիւղի մը ճահիճներու չորացման և

ուրիշ ամէն չնչին բանի թոյլտուութեան համար մինչեւ վեր, մինչեւ պալատ կը դիմէ: Զարմանալի է որ ատոր շնորհիւ բարձր պաշտօնեաները «արտօնութիւն» ստորագրող մեքենաներ դարձած են: Կեդրոնականութեան պահպանութեան պարագային՝ սահմանադրութիւնը դժար թէ կարողանայ փոխել այս ամէնը և արագացնել հասունցած օրէնքներու ու պէտքերու քննութիւնը: Ամէն ինչ պիտի անցնի պարլամենտով, ամենաչնչին տեղական նշանակութիւն ունեցող խնդիրները պիտի արժանանան երկրի ներկայացուցիչներու ուշադրութեան: Բնականաբար երկրորդական, տասերորդական արժէք ունեցող հարցերու քննութեան պատճառով կարեւոր օրէնքներու քննութիւնն ու հրատարակութիւնը պիտի սպասէ իր կարգին ամիսներ, տարիներ, գուցէ և տասնեակ տարիներ. պարլամենտը պիտի խեղդւի «օրէնքներ» քննելու ծանրութեան տակ: Այդպէս է այսօր Ռուսիոյ մէջ. կեդրոնական վարչութեան այլեւայլ դիւանները երրորդ դումայի քննութեան ներկայացուցին 500է աւելի օրինագծեր: Բացի ատկէ, տեղական կառավարիչներու իւրաքանչիւրն ալ ներկայացուց տասնեակ օրինագծեր, որոնք կը վերաբերէին տեղական պէտքերուն: Օրէ օր դումայի քննութեան ենթարկուող օրէնքներու թիւը կ'աւելնայ: Ակներե է որ այդ ամենքին քննութիւնը դումայի ֆիզիքական հնարաւորութենէն դուրս ըլլալով՝ «անյետաձգելի և շատ կարեւոր» առաջարկութիւններէն մեծագոյն մասը իրենց կարգին պիտի սպասեն տարիներ... թերեւս նաեւ դարեր: Կեդրոնականութեան հետեւանք՝ ֆիզիքական այդ անհնարաւորութիւնն է որ թոյլ կուտայ Ռուսիոյ մէջ որպէս զի գոյութիւն ունենան այնպիսի օրէնք-

ներ ու կանոններ, որոնք ներկային ծիծաղ միայն կը յարուցանեն: Պետրոս Մեծի օրերուն (17րդ դարի սկիզբը) նկատի ունենալով ժամանակաւն պայմանները՝ պաշտօնեաներու ճանապարհորդութեան համար հաստատած էր որոշ օրէնք: Իւրաքանչիւր պաշտօնեայ իր աստիճանին համեմատ կը ստանար 2, 4, 12 և աւելի ձիերու վարձ... Անցան տասնեակ տարիներ, դարեր, կեանքի պայմանները Ռուսիոյ մէջ հիմնական փոփոխութիւններու ենթարկեցան: Երկաթուղիներու հաստատուելէն ետքը ճամբորդութեան տեւողութիւնը և ծախքը այդ ժամանակէն ի վեր կրճատւած են 10, 20 անգամ, իսկ 1700 թւականներու օրէնքը կը մնայ իր ուժին մէջ... և բարձրաստիճան ռուս պաշտօնեաները տեղի և անտեղի կը ստեղծեն ճանապարհորդութիւններ՝ այդ կողմնակի միջոցով կեղեքելով պետական գանձարանը: Այս և նման փտած օրէնքներու տեւականութեան պատճառը անշուշտ ոչ միայն պաշտօնեաներու ցոյց տուած դիմադրութիւնն է օրէնքի փոփոխութեան նկատմամբ, այլ և այն դժուարութիւնները որ կը ներկայանան Ռուսիոյ նման հսկայական երկրի մը օրէնքներու տնօրէնութեանը և փոփոխման առն:

Թուրքիոյ մէջ ևս, եթէ պարլամենտը չսահմանափակւի կարեւոր նշանակութիւն ունեցող և ամբողջ պետութեան շահերը չօգտփող հարցերով, քեզական ինքնավար մարմիններուն թողելով երկրորդական կարեւորութիւն ներկայացնող և ճեղքական նշանակութիւն ունեցող հարցերու քննութիւնն ու տնօրէնութիւնը, պիտի դանդաղի փտած օրէնքներու փոփոխութիւնը, ինչպէս նաեւ հասունցած նոր օրէնքներու հրատարակութիւնը:

Տեղական ինքնավարութիւնը կարեւոր է ամէն տեղ, կարեւոր է մանաւանդ Թուրքիոյ նման յետամնաց երկրի համար: Ազատութիւնը այստեղ սաղմնային վիճակի մէջ է և անհրաժեշտ են երկար ջանքեր, որպէս զի քմահաճոյքի վրայ հաստատուած վարչութիւնը փոփոխուի ամենքին համար հաւասարապէս պարտաւորեցուցիչ օրէնքի թագաւորութեամբ:

Իսկ ի՞նչ պայմաններու մէջ վերջինս կարող է իրականանալ դիւրութեամբ և հաստատապէս:

Մէկ ու կէս դար առաջ, երբ Փրանսացի յայտնի հանճար Մօնտէսկիէօ կը քննէր իր «Օրէնքներու Ոգին» աշխատութեան մէջ այն ժամանակւան բռնապետական Ֆրանսայի ու ազատ Անգլիայի տարբերութիւնը, ան կը տեսնէր ատ երկու պատճառներու մէջ: Մէկ անոր՝ որ օրէնսդրութեան ու վարչութեան հիմքը ազատ Անգլիոյ մէջ կը բղխէր ժողովուրդի կամքէն և ոչ միապետէն, և երկրորդ՝ որ օրէնսդրական, գործադիր և դատաստանական մարմինները անկախ էին իրարմէ: Այս պայմաններուն մէջ օրէնքները կը համապատասխանէին երկրի պահանջներուն և իրաւակարգի իշխանութիւնը կ'ապահովէր օրէնսդրական, գործադիր և դատաստանական մարմիններու փոխադարձ հսկողութեամբ, հաւասարակշռութեամբ: Մեծ Ֆրանսացիին եզրակացութիւնները այսօր ալ անհերքելի ճշմարտութիւններ են, որոնցմով ղեկավարելու են բոլոր իսկական սահմանադրականները: Սակայն, Մօնտէսկիէօ անհրաժեշտ ուշադրութիւնը չէր դարձուցած մէկ պարագայի մը վրայ: Վերը յիշած հիմնական կէտերու հետ՝ ազատութիւններու ազդակը Անգլիոյ մէջ ոչ պակաս չափով հանդիսացեր է նաև Բրիտանական կոմսութիւններու և մանաւանդ հա-

մայնքներու ինքնավարութիւնը և ազատութիւնը իրենց ներքին գործերու մէջ: Համայնքներու ներկայացուցիչներն էին որ «Երկարատե» պարլամենտի օրով վերջնականապէս հաստատեցին «Ժողովին» (համայնքներու «սենեակին») իրաւասութիւնը: Ու այսօր ևս, ինչպէս գիտնական Մաքսիմ Կօվալսկին կ'ըսէ, լայն ինքնավարութիւն ունեցող համայնքներն են որ կը կազմեն Անգլիոյ ազատութեան հիմնաքարը: Եթէ համայնքներու ինքնագիտակցութիւնը, անոնց կազմակերպւած ուժը չըլլար, ոչ ոք կրնար դիմադրել կեդրոնական վարչութեան տիրապետելու տենչանքներուն: Պատահականութեան արդիւնք չէ որ պարլամենտը փրկող Կրօմվելլը համայնքի պարզ ներկայացուցիչ մըն էր և սահմանադրութեան համար կռիւի ատեն ամբողջովին կը յենուր համայնքներու տւած գունդերուն վրայ:

Այդպէս է Անգլիոյ, մարդկութեան ազատութեան այդ յառաջապահ երկրին մէջ, այդպէս է նաև ուրիշ երկիրներու մէջ: Ամէն տեղ երկրի ազատութեան ստիճանը կապւած է տեղական ինքնավարութեան ստիճանին: Բաւական է յիշել որ բռնապետական երկիրներու մեջ թաւալած լայն տեղական ինքնավարութիւն. չարաւոր սահմանադրական երկիրներու մէջ՝ սահմանափակ է տեղական ինքնավարութիւնը, իսկ Զուիցերիոյ մէջ, ուր կ'աւարտէր է ազատութիւնը, կ'աւարտէր և նաև տեղական ինքնավարութիւնը: Եւ այսօր երբ մենք բոլորս կը ձգտինք Թուրքիոյ բարեփոխման ժողովրդապետական հիմքերու վրայ, ամէն բանէ առաջ ջանալու ենք առաջ մղել ազակեղորոնացման սկզբունքը: Հակառակ պարագային վերէն նշանակւած վաւերներն ու դատաւորները իրենց ձեռքն ունենալով

երկրի ղէկը և «ազատութիւն, հաւասարութիւն ու արդարութիւն» բառերով քողարկելով կը շարունակեն իրենց հին իշխանական ուղին: Իսկ միւս կողմէ ժողովուրդի լայն զանգւածներու և տեղական շրջաններու մէջ ըլլար ոչ մէկ կազմակերպւած ու շահագրգռւած ուժ, որ դիտակցէր, զգար ազատութեան արժէքը և ի հարկին պաշտպանէր օրէնքի իշխանութիւնը:

Ով որ կ'ուզէ սահմանադրութիւն յայտարարելով պահել արդի բերակրատիվը (պաշտօնեաներու իշխանութիւնը), ան յոյս պիտի դնէ միայն կրթւած ու «ազատական» միջակ տարրերու, այսինքն հասարակութեան շատ նեղ շերտի մը վրայ, որը անքան տենջեր ունի լաւ պաշտօններ գրաւելու և Պարլամէնտի անդամ ընտրուելու, բայց անկարող է իր կուրծքով պաշտպանել ազատութիւնները:

Իսկական ժողովրդապետութիւնը չի պարունակեր իր մէջ միապետի իշխանութեան փոխանցումը քանի մը հարիւր ընտրեալներու: Ատ միայն առաջին քայլն է և ոչ ամենակարեւոր քայլը: Ժողովուրդի իշխանութիւն և ժողովրդական կառավարութիւն կ'ըլլայ այն պարագային, երբ օրէնքներու քննութեան և հասարակական գործերու կարգադրութեան մասնակցին կարելի եղածին չափ շատ մարդիկ, երկրի հասուն ու կենսունակ բոլոր տարրերը: Իսկ ատ անկարելի է առանց տեղական ինքնավար մարմիններու հաստատութեան, ըլլան այդ մարմինները վիլայէթներու կամ գազաներու ընտրւած մէճլիսներ թէ միւտիբէթներու և համայնքներու ձէմիէթները իրենց համապատասխան վարչութիւններով:

Ամէն մէկ երկրի համար է՛ն կարեւորը, ամենամեծ հարստութիւնը ինքը ժողովուրդն է, մարդիկն են: Եթէ մարդիկ տգէտ են ու նախապաշարւած, եթէ անոնք աշխատասէր և ճարտար չեն արհեստներու մէջ, կամ չունին նախաձեռնողութեան ոգի, ընդունակ չեն ինքնագործունեութեան, պետութիւնը այդ պարագային չի կրնար լուսաւոր, հարուստ և կենսունակ ըլլալ: Նայեցէք յառաջագէտ երկիրներուն: Շնորհիւ իր աւելի բարձր կրթութեան, արհեստական հմտութեան ու ճարպիկութեան ինչպէս և նախաձեռնութեան ոգիին, միջակ աւստրիացի մը իր տնտեսական հասարակական կարողութիւններով երկու հայ կ'արժէ, իսկ մէկ ամերիկացի՝ երկու աւստրիացի և չորս հայ: Եւրոպացիներուն համեմուտ համար մենք շատ բաներու կարօտ ենք: Ու մենք անկարող ենք հասնիլ մեր դրացիներուն և ապահովել երկրի ապագան, եթէ նոր կարգերը չդնենք այնպիսի հիմքերու վրայ, որ դարմանւին ազգայնակութեան խոչոր վէրքերը: Լուսաւորութիւնը կ'ապահովէի կրթութեամբ, ազատ մտածողութեամբ, և այս մասին ոչ ոք կասկած կրնայ ունենալ: Աշխատասիրութիւնն ու տնտեսական ապահովութիւնը ամենէն աւելի կ'աղահովէին կարգ ու կանոնի հաստատումով և հարկերու թեթեւալով: Իսկ անհրաժեշտ նախաձեռնողքի ոչ մէկ բանով այնքան չի խրախուսւիր որչափ տեղական ինքնավարութեամբ: Զէ՛ որ եթէ մանկավարժութիւնը կը պահանջէ որպէս զի տեսականը միշտ կ'իրարկւի գործնականին, նոյնը ըսելու է հասարակական ու քաղաքական զարգացման համար ևս: Եւրոպացի իր հասարակական-քաղաքացիական կրթութիւնը կ'առնէ ոչ միայն տեսա-

կանօրէն՝ Պարլամէնտի մասին գաղափար ունենալով, այլ և գործնականապէս։ Այդ գործնականին մէջ ամենամեծ դերը կը խաղան ընտրութիւններն ու ժողովները՝ զիտակցութեան հասունութեան տեսակէտէ և մասնաւոր ա՛յն որ ամէն մէկը անձամբ կը մասնակցի երկրի գործերու կարգադրութեանը։ Ռամկավար երկիրներու մէջ չկայ քաղաքացի, որ այս կամ այն չափով ներգործական դեր չխաղար համայնքի կամ որ և է ընկերութեան գործերուն մէջ։ Տասնեակ հազարներ կը կրթւին չրջաններու խորհուրդներու և վարչութիւններու մէջ, իսկ ամենափոքրածները կը վարեն վիլայէթներու ու աւելի լայն չրջաններու գործերը։

Այսպէս, մարդոց հասարակական ու քաղաքական զարգացումը կ'ընթանայ սիստեմադիկօրէն փոքրէն ու պարզէն մինչև մեծն ու բարդը։ Պետութեան բոլոր անդամները, ըստ իրենց ընդունակութեան ու փորձառութեան հրաւիրած կ'ըլլան մասնակցիլ երկրի վարչութեանը՝ ապահովել մեզ իսկական քաղաքացիներ, հասարակական ու պետական հմուտ գործիչներ, որոնց այնքան պէտք ունինք մենք։

Կրնան առարկել ինձ, որ այդ ուղղութիւնը մարդոց ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ իրենց վիլայէթի, գաղայի, միւտիքիէթի, համայնքի վրայ, և կը նեղցնէ անոնց չրջահայեացքը, կը զարգացնէ տեսակ մը սեղակաւ հայրենասիրութիւն, որ անշուշտ կը կատարուի ի հաշիւ իսկական, պետական հայրենասիրութեան։ Առ երեւոյթս այդ առարկութիւնը անհիմն չէ, սակայն ան կը կորսնցնէ իր ուժը երբ հարցին նայինք քիչ խորէն։ Եթէ այդ առարկութիւնը ճիշտ ըլլար, նոյն տրամաբանու-

թեամբ սպասելու էր որ ընտանիքը, ազգակցական կապը նոյնպէս խոչընդոտ պիտի հանդիսանար ազգային կապի, բոլոր մարդասիրական գաղափարներու ըմբռնումին։ Ինձ կը թւի, որ էապէս գոյութիւն ունի հակառակը։ Առանց ընտանիքի, ցեղի գաղափարին զարգացմանը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ աւելի լայնապէս ազգային զգացումը և այս վերջինին ընդհանրացումովն է որ մարդ կրնայ սիրել ամբողջ մարդկութիւնը։ Այն անձը, որ ընդունակ չէ իր ընտանիքը, իր մերձաւորը սիրել, անկարող է սիրել իր ազգը. իսկ ով որ ազգի նման մեծ համախմբում մը սիրելու զարգացումը կամ մեծութիւնը չունի, չեմ հաւատար որ կարողանար մարդկութեան ցաւերով ցաւիլ։ Եւ ինչպէս ընտանեկան սէրը լայնալով կը վերածուի ազգային սիրոյ և յետոյ հակամարդկային, այնպէս ալ առողջ պէտական հայրենասիրութիւնը կրնայ առաջ գալ միայն քայլ առ քայլ, սեղակաւ հայրենասիրութեան աստիճանական զարգացումով։ Հակառակ պարագային, պետական հայրենասիրութիւնը պիտի ունենար վերացական նկարագիր։ Մտաւոր ըմբռնումները առողջ ու հասուն կարող են ըլլալ միայն այն ժամանակ, երբ կը գործադրւին կոնկրետ, շոշափելի գործերու ու ձեռնարկներու հետ։ Ինչպէս հմուտ հրամանատարը անցած պիտի ըլլայ տասնապետի, հարիւրապետի, հազարապետի և ուրիշ աստիճաններով ստեղծանք գործնականին հետ կիրառելու համար, նոյնպէս և պետական գործիչը, հայրենասէրը նախապէս աշխատած պիտի ըլլայ համայնքի, գաղայի, վիլայէթի գործերով։ Ժնէվի քաղաքացին նախ և առաջ և ամէնէն շատ ժնէվի հայրենասէր է, յետոյ Զւիցե-

1038-2002

ըրոյ և յետոյ արդէն համամարդկային շահերու մասին խորհող: Այդպէս կը պահանջէ բնական զարգացումը և հակառակը չի կրնար ըլլալ: Իսկ եթէ, օրինակի համար, Մշեցիին ձգտի, առանց սիրելու իր դաշտը, միանգամայն ընդգրկել ամբողջ Հայութիւնը, Թուրքիան, Մարդկութիւնը, — ան միայն կը դառնայ որոշ միտքեր, բառեր սերտող ու արտայայտող, առանց հասկնալու, զգալու և գնահատելու ատենց իմաստը: Գաղտնիք չէ որ ամէն մէկուն դէպի իր հայրենի վայրը տածած սէրէն առաջ կուգայ որոշ մրցակցութիւն զանազան գիւղերու և շրջաններու միջև: Սասունցիին կը սիրէ ու կը խորհի աւելի Սասունի մասին քան թէ Ալաշկերտի: Ալբանացիին, Լիբանանցիին նախանձախնդիր կ'ըլլան աւելի Ալբանիոյ, Լիբանանի շահերուն ու յառաջադիմութեան, ինչպէս Հայը՝ Հայաստանի: Ատ գոյութիւն ունի այսօր և աւելի չեշտուած կ'ըլլայ վաղը, երբ կազմուած ըլլան համապատասխան տեղական վարչութիւններ: Սակայն, ինչ միշտ ասկէ, ինձ կը թւի նոյն իսկ, այն մրցակցութիւնը որ կայ դրացի գիւղերու կամ քաղաքներու, օրինակ՝ Ժնէվի և Լոզանի միջև, մրցակցութիւն որ հիմնուած է կատարեալ հաւասարութեան վրայ, դատապարտելի չէ, այլ ընդհակառակը: Թող ամէն մէկը աշխատի պարծենալ որ իր հայրենի գիւղի, շրջանի դպրոցները, ճանապարհները, բարձրերը, օրէնսդրութիւնը աւելի լաւ և աւելի յառաջադէմ են դրացիին ունեցածներէն: Երանի թէ Թուրքիոյ զանազան շրջաններու և ազգերու մրցակցութիւնը այդ հողի վրայ ըլլար: Ատ կը նպաստէ միայն երկրի յառաջդիմութեան և ատով ու բախանալ միայն կարելի է:

Վերջապէս, կարելի է արդեօք մոռնալ որ ամենակեդրոնական երկիրներու մէջ իսկ՝ իրականացնելու կեդրոնականութեան և միատեսակութեան սկզբունքները հնու և գործադրելի ըլլալէ: Թուրքիոյ մէջ ևս իշխող օրէնքը մեկ է, բայց ամէն մէկ պաշտօնեայ իր կոչման բարձրութեան Վրայ կրնայ գտնուիլ միայն այն ատեն, երբ ի նկատի կ'առնէ տեղական պայմաններն ու երկրի սովորութիւնները, այսինքն երբ կը խոտորի ընդհանուր «օրէնքէն» և կ'ենթարկուի կեանքի օրէնքին: Բարեխիղճ անտառապետ մը կարող է արդեօք անդիտանալ որ խոնաւ Զարշամբայի մէջ ճահիճներու և անտառներու ճութութիւնն է ազգաբնակչութեան ամենամեծ թշնամին, մինչ չոր Գոնեայի և Արաբիոյ մէջ առանց ջուրի և կանաչի կեանքը մեռած է: Հէքքեարի խելացի կառավարիչ մը անշուշտ մեղմ վարեւելու է քերտերու աղջիկ փախցնելու դէպքերու նկատմամբ, քանի որ ատ ժողովուրդի մը վաղեմի նւիրական սովորութիւնն է, մինչդեռ յառաջադէմ Սակզի վրայ միեւնոյն դէպքը կը համարուի ամենածանր ոճիր մը...:

Օրէնքը մեկ է հարկաւ, բայց ո՛վ ձեզմէ չգիտէ որ միեւնոյն հասարակութեան տարբեր խաւերը ունին իրենց յատուկ սովորութիւնները, իրենց ներքին չգրած օրէնքները: Զինուորական սպան իր պատիւը արատաւորուած կը զգայ երբ իրը վախկոտ մեղադրուի. վաճառականի յստակ պահանջանաչութեան զգացումը կը թելադրէ անանկը՝ ինքնատպանութիւն գործել. յեղափոխական կոչման վեհ զգացումն է որ կը տանի անձնէրը դէպի մահ...:

Արդեօք մոռնա՞նք որ ամէն մէկ կրօնական համայնք ունի իր ներքին յատուկ կանոնները, որ

Մխիթարեաններու, Մեկեւիններու, Ֆրանչիսկեաններու, Ճիզվիթներու և ուրիշ «եղբայրութիւններու» կեանքը պէտքովս օրէնքներէն աւելի եւս ենթակայ է իրենց միաբանութեան «հիմադիրներու» հաստատած կանոններուն :

Իսկ Թուրքիոյ մէջ պաշտօնապէս գոյութիւն ունեցող եկեղեցական-ազգային այլեւայլ ինքնավարութիւնները, նմանապէս անպաշտօն կերպով ընդունած բազմազան և այլաձև այն կանոնները, որով կը ղեկավարւին բնապաշտ ասորիները, եգիպտացիները, սնապաշտ բետուինները, շատ մը հայեր, էապէս անորոշ կրօնի յարող քրետերը, «ճրագ մարողները» ֆարմասոնները, ազատ մտածողները, նաև այն պարագան որ ամէն մէկ քաղաքային վարչութիւն, ամէն մէկ հիմնարկութիւն — իր իրաւասութեան սահմանին մէջ հարկաւ — այլ և այլ «պարտաւորեցուցիչ կանոններ» կը հրատարակէ, «հրահանգներ» կուտայ — «կանոններ» որոնք իրական կեանքի մէջ շատ մը մեռած օրէնքներէն աւելի կ'ազդեն մեր ազատութեան, մեր գրպանի վրայ — միթէ այս ամենքը պարզ ապացոյց չէ՞ որ կեդրոնական վարչութիւն ունեցող երկիրներու մէջ իսկ հասկնալի կ'իջիսէ ապակեդրոնական սկզբունքը և թէ ամէն մէկ չրջան, ամէն մէկ համայնք՝ բաց ի ընդհանուր օրէնքներէն՝ կը ղեկավարուի նաև, կը ղեկավարուի մանաւանդ տեղական մասնաւոր բնոյթ ունեցող օրէնքներով : Ինչո՞ւ ուրեմն չընդունինք այդ սկզբունքը պաշտօնապէս, ինչո՞ւ չկիրարկենք անիկա ամբողջ երկրի ընդհանրութեան շահերուն հետ :

Կարծեմ պարզ է, որ անհատի քաղաքացիական առողջ զարգացումը, ազատութիւնն ու ժողովրդագրականութեան պաշտպանութիւնը ինչպէս և երկրի պէտքերուն համապատասխան օրէնսդրութիւն ունենալը կը պայմանաւորեն ապակեդրոնական կարգերու անհրաժեշտութիւնը : Այդպէս է տեսականօրէն, այդպէս է և իրականութեան մէջ : Դիտեցէք մեծ պետութիւններու քաղաքական կազմը, նկատի առէք յառաջադէմ բոլոր երկիրները : Ո՞ւր կը տեսնէք դուք կեդրոնական սկզբունքը իրականացած : Գրեթէ ոչ մէկ տեղ, բացի բռնապետական Չինաստանէն ու Պարսկաստանէն : Նոյն իսկ Ռուսիան, միապետութեան ու յետադիմութեան միջնաբերդ այդ երկիրը, ճորտերը ազատելէն ի վեր՝ բուն Եւրոպական Ռուսիոյ նահանգներուն մէջ՝ 1864էն սկսած՝ մտցուցած է զաւառական և նահանգական վարչական ինքնավարութիւն :

Տեղական այդ ինքնավարութիւնները (գեմստվոնները) տուրք նշանակելու իրաւունք ունին և կը վարեն առողջապահական, կրթական, ճանապարհներու, հողագործական և ուրիշ տեղական անտեսական բնոյթ ունեցող գործերը : Իրենց հիմնադրութենէն ի վեր գեմստվոնները ահազին զարկ են տւած բուն ռուսական նահանգներու յառաջդիմութեան : Ռուսիոյ բոլոր ձեռնհաս քաղաքական գործիչները իրենց հասունութիւնը առած են «գեմստվոններուն» մէջ : Զարմանալի չէ որ մնացած չրջանները՝ Լեհաստանը, Կովկասը, Բալտեան երկիրը, Սիբիրն և Թուրքեստանը՝ շատ ետ մնացած ըլլալով բուն ռուսական նահանգներէն, ամէն բարեպաշտն պարագայի կը ներկայացնեն տեղական ինքնավարութեան՝ «գեմստվոններ» հիմնելու պահանջը : Ֆրանսան, որ օրի-

նակ կը բերւի կեդրոնականութեան, անկարող էր առողջ կեանք ունենալ՝ առանց իր conseils généraux-ներու, որոնք նոյնպէս տեղական վարչական ինքնավարութիւններ են։ Սակայն Ֆրանսան կը տարբերի միւս երկիրներէն իր աշխարհագրական դիրքի միատեսակութեամբը, իր երկարամեայ քաղաքական կազմով որուն չնորհիւ ամբողջ ազգաբնակչութիւնը կը ներկայացնէ գրեթէ միապաղաղ մէկ ձուլածք։ Կեդրոնականութեան բացասական կողմերը այդ երկրի մէջ կը նսեմանան տեղական ու պատմական պայմաններու չնորհիւ։ Բայց և այնպէս, Ֆրանսայի բոլոր յառաջադէմ կուսակցութիւնները կը ձգտին այսօր լայնցնել շրջաններու իրաւասութիւնը։ 1870ի Փարիզի կապուտամբութիւնը (կոմմունան) ուրիշ բան չէր եթէ ոչ տեղական լայն ինքնավարութեան ձգտում ամէն մէկ շրջանի և համայնքի (commune) համար։ Յառաջադէմ Եւրոպայի մնացած բոլոր յայտնի երկիրները հաստատւած են ապակեդրոնական հիմքերու վրայ։ Եւրոպայի ամենազինւորական երկիրը՝ Գերմանիան, հակառակ Պրուսիոյ կեդրոնացման ջանքերուն, դեռ այսօր ալ բաղկացած է 35 քաղաքական միութիւններէ՝ թագաւորութիւններէ, դքսութիւններէ, ազատ քաղաքներէ։ Գերմանական միութիւնը կազմող քաղաքական մարմիններէն ամէն մէկը ոչ միայն ինքնավար է, այլ եւ տէր և տնօրէն իր ներքին գործերուն։ Սովորութիւններու, բարքաւորութեան, նոյնիսկ ընտրողական օրէնքներու տարբերութիւնը գերմանական այլ և այլ երկիրներու մէջ չեն արգելիւր անոնց յառաջդիմութեանը, այլ ընդհակառակը։ Վերջի 35 տարիներուն Գերմանիոյ ցոյց տուած թռիչքը ան-

շուշտ որոշ չափով պարտական է այդ ազատութիւններուն, երբ ամէն մէկ երկիր իր տեղական պայմաններու համեմատ և իր ցանկացած ձևով կը տնօրինէր իր բաղդը։

Շատերը կը պատկերացնեն Մեծն Բրիտանիան իր գաղութներով իր ամբողջ տարածութեան վրայ միատեսակ օրէնքներով կառավարող կայսրութիւն մը։ Բայց հիմնապէս կը սխալին այդպէս կարծողները։ Անգլիական բոլոր երկիրները, Մեծն Բրիտանիան, Կանադան, Աւստրալիան, Նոր Զելանդան, Կապլանդը, Նիւֆաունդլէնդը, Վերջերս կազմւած Թրանսվալը՝ բոլորն ալ կը ներկայացնեն իրեն կատարեալ ինքնավարութիւն ունեցող (self government) տարբեր քաղաքական մարմիններ։ Անոնց իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ օրէնսդրական հաստատութիւններն, ինչպէս և սեպհական կառավարութիւնը ունի։ Հնդկաստանն է միայն որ՝ Բրիտանիոյ դրօշակի տակ՝ դուրկ է պարլամենտէ, բայց առ ալ միայն ժամանակի հարց է...։ Իմ յիշած անգլիական երկիրներէն ամէն մէկը ունենալով իր սեփական պարլամենտը՝ իր ներքին շրջաններու վերաբերմամբ կը հետեւի ապակեդրոնացման սկզբունքին։ Մայր Հայրենիքի և անոր գաղթական երկիրներու շրջանները կամ կոմսութիւնները, աւելի նեղ շրջանալիները, ինչպէս և համայնքները կամ ծուխերը կը վայելեն լայն ինքնավարութիւն և ազատութիւն տեղական գործերու մէջ։ Կոմսութեան, շրջանակներու և ծխական ընտրւած խորհուրդներու միջոցաւ անոնք կը վարեն դպրոցներու, ճանապարհներու, աղքատախնամ գործերը ինչպէս և կ'ապահովեն տեղական անդորրութիւնը։ Վերջ յիշւած պէտքերու հոգածութիւնը ապահո-

վելու համար անոնք կ'որոշեն համապատասխան տուրքեր, կը հրատարակեն «օրէնքներու» ոյժ ունեցող «պարտաւորիչ» կարգադրութիւններ: Ահա այդ տեղական ինքնավարութեան սկզբունքն է որ զարգացուցած է անգլիացիին նախաձեռնութեան ոգին, ան է որ այնքան ամրապէս կը պահպանէ Անգլիոյ ազատութիւնները: Կեդրոնական Ֆրանսան հետեւելով Փարիզի տրամադրութիւններուն՝ 19րդ դարի ընթացքին ունեցաւ քանի մը յեղափոխութիւններ և յետադիմութեան տխուր փորձեր: Մինչդեռ ապակեդրոնական, համայնքներու ինքնավարութեան վրայ հիմնուած Անգլիան աւելի քան 200 տարիէ ի վեր ազատ է այդպիսի ցնցումներէ և տարւէ տարի, քայլ առ քայլ կ'ընթանայ դէպ ի յառաջ...

Ասոր ապակեդրոնացման սկզբունքին և տեղական ինքնավարութեան հետեւանքը ըլլալուն իբրեւ ապացոյց՝ նկատի առնենք երկու ուրիշ երկիրներ ևւս, որոնք թէ իրենց վայելած քաղաքական ազատութեամբ, թէ տնտեսական ուժով և թէ ցոյց տւած յառաջդիմութեան թափով կը հանդիսանան այսօր փոքր ու մեծ երկիրներու իդէալը: Խօսքս փոքրիկ Զւիցերիոյ և լախատարած Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մասին է:

Ինչպէս ձեզ յայտնի է, զւիցերական կանտոնները և ամերիկական հանրապետութեան state-ները սոսկ տեղական ինքնավարութիւններ չեն ուս զեմսովճներու կամ անգլիական county council-ներու նման, այլ ազատ կառավարութիւններ, աւելի նման Գերմանիան կազմող իշխանութիւններուն: Ամէն մէկ «կանտոն» կամ «շտատ» ունի իր առանձին օրէնսդրական մարմինը, իր նշանակած

նախարարութիւնները: Ընդհանուր պէտքերու, ինչպէս և բոլոր «պետութիւններու» ինքնապաշտպանութեան համար բոլոր կանտոններն (կամ state-ները) դաշնակցած են և ունին կեդրոնական դաշնակցական կառավարութիւն: Օրինակ, Զւիցերիոյ դաշնակցական (confédération-ի) կառավարութիւնը կը վարէ միայն երկրի ինքնապաշտպանութեան գործը արտաքին յարաբերութիւններու հետ, կը հսկէ շափերուն և դրամին, կը կառավարէ երկաթուղիներն ու փոստ-հեռագրի գործը և հրահանգներ կը մշակէ համաճարակ հիւանդութիւններու տոկոս: Մօտաւորապէս այսպէս է նաև Ամերիկայի մէջ: Մնացած բոլոր ընդհանուր գործառնութիւնները կը վարեն կանտոնները (Ամերիկայի շտատները): Երկու յառաջագէտ հանրապետութիւններու մէջ ամենամեծ տարբերութիւնը անոր մէջն է, որ չորս տարբեր լեզուներով խօսող, տարբեր եկեղեցիներ ունեցող Զւիցերիոյ կանտոնները — նախկին անկախ հանրապետութիւնները — մեծութեամբ և ուժով իրարմէ չատ կը տարբերին: Միացեալ Նահանգներու մէջ ընդհակառակը օրէնքով սահմանուած է որ թիւի տեսակէտով ազգաբնակչութեան որոշ մեծութեան համող շտատները բաժնուին երկուքի: Բացի ատկէ, ձորակներէ կազմած լեռնային Զւիցերիոյ մէջ գիւղական համայնքները ևս կը կազմեն իրաւական ինքնավար մարմիններ, կը հանդիսանան պետութեան ամենահիմնական վարչական մարմինը:

Ամէն մէկ զւիցարական cantone-ի, ինչպէս ամերիկական state-ի ազատութիւնը ապահովուած է հիմնական օրէնքներով, Դաշնակցական օրէնսդրական երկու մարմիններէն մէկին անդամները

(ազգայինը) կ'ընտրւին ազգաբնակութեան թիւին համեմատ, միւսին (պետութիւններու խորհուրդինը Զւիցերիոյ, և սենատինը Ամերիկայի մէջ) — ըստ «կանտօն»ի կամ «նահանգ»ի հաւասար թիւով, ըլլայ այդ 20,000 բնակիչ ունեցող Ունտերվալդը թէ $1\frac{1}{2}$ միլիօն քաղաքացի հաշուով Բեռնը։ Այսպէսով, պետութեան կեդրոնական մարմիններէն մէկը միշտ կը հանդիսանայ դաշնակցութիւնը կազմող փոքր մարմիններու իրաւունքներուն պաշտպան, իսկ միւսը — ամբողջ երկրի մեծամասնութեան կամքը։

Եւ հա՛ա թէ ի՜նչ արդիւնքներ կ'ունենայ դաշնակցական այդ ձեւը։

«Ան որ կը դատէ երկրի վիճակը ոչ թէ սակաւաթիւ ընտրեալներու վիճակով, այլ ժողովրդական լայն խաւերու դրութեամբ — կ'ըսէ Բրայս իր յայտնի աշխատութեան վերջաբանին մէջ⁽¹⁾ — անկարող է չընդունիլ, որ Ամերիկայի մէջ ոչ միայն նիւթական բարեւաւութիւնը, այլ և մտաւոր զարգացումը և երջանկութիւնը կը գտնւին ամենաբարձր աստիճանին վրայ, որուն երբ և է հասած ըլլայ մարդկային ցեղը»։

— «Ման եկէք աշխարհիս բոլոր պետութիւնները — կը գրէ ուրիշ հեղինակաւոր անձ մը՝ Զւիցերացի Դիւբա — դուք շատ տեղեր կը գտնէք քաղաքագէտ բարձր հանձարներ, բայց ապահովաբար ոչ մէկ տեղ չէք հանդիպիր աշխարհի բազմութիւն խեղացի, անկախ հայեացքներու տէր և գործնական քաղաքացիներու, որչափ Զւիցերիոյ մէջ։ Ոչ մէկ տեղ կը գտնէք այդչափ նշանաւոր թիւով կառավարիչ անձեր, որոնք գիտնան կատա-

րել իրենց գործը ճարպիկութեամբ ու արժանապատուութեամբ։

«Ոչ մէկ տեղ կան աշխարհի թիւով անձեր, որոնք իրենց գործէն դուրս, աշխարհի կենդանի զգացումով հետաքրքրւէին իրենց դրացիներու ու քաղաքացիներու վիճակով, և աշխարհ համակրանք ու սրտակից մասնակցութիւն ցոյց տային դէպի հասարակական դժբաղդութիւնները, հայրենիքի բարեւաւութիւնը։ Փոքրիկ կանտօնային պետութիւններուն է որ մենք (շւեյցարիացիներս) պարտական ենք այդ թանկագին գանձը։ Ան է որ մեր քաղաքացիական կեանքի դպրոցը՝ կը հանդիսանայ»։

Դաշնակցական վարչակազմ-կազմի հետեւանքն է աս։

Եթէ մենք կ'ուզենք դուրս գալ մեր դարաւոր թմրութենէն հիմնականօրէն ու լայն կերպով, անհրաժեշտօրէն պարտաւոր ենք մեր վերածնուող երկրի կարգերը նոյնպէս հաստատել ապակեդրոնական հիմերու վրայ (Ծախսահարուրթլեններ)։

Ընդունելով հանդերձ այդ ճշմարտութիւնը, ես հեռու եմ սակայն այն մտքէն՝ թէ թուրքիոյ ապակեդրոնացման վարչական ձեւը պէտք է նմանի Գերմանիոյ, Անգլիոյ կամ Միացեալ Նահանգներու կարգերուն։ Այս կամ այն երկրի պետական հիմքերը հետեւանք են այդ երկրի երկարամեայ զարգացման և միշտ ալ կը ներկայացնեն որոշ ինքնատիպ դրութիւն։ Օսմանեան պետութիւնը եւս, իր վարչական ձեւը վերակազմելու ատեն, հաշի է առնելու միւս երկիրներու փորձերը, բայց ամէնէն աւելի յարմարելու է իր ներքին պայմաններուն։ Ու եթէ մենք սուգենք մօտաւորապէս ուրաւագծել այն դրութիւնը, որ ամէնէն

(1) Վերցւած է Պ. Խաթալի «դէպի Ֆլադերացիա» գիրքէն։

աւելի կը յարմարի Օսմանեան չպետութեան կազմին, կարծեմ կանգ առնելու ենք Աւստրիոյ վրայ։

Մինչև 19րդ դարու 60-ական թւականները Աւստրիան եւս միապետական երկիր մըն էր, վերջիններուն յատուկ բոլոր թերութիւններով։ Թուրքիոյ նման, ան ալ բազկացած էր տարբեր ցեղերէ և կրօնքներէ՝ գերման լեզուի ու կաթոլիկ եկեղեցիի գերիշխանութեան տակ։ Ամենայնապէս առաջնապէս երկիրն էր ան ամբողջ արեւմտեան Եւրոպիոյ մէջ, ինչպէս Թուրքիան է այսօր։ Զարմանալի համանմանութիւն։ Լոմբարդիան և Վենետիկը կորսնցնելէ, Սատովայի պարտութենէն և Հունգարական ապստամբութենէն ետքը, Աւստրիոյ քաղաքական դրութիւնն եւս խախտու էր և ապագան մռայլ։ Սակայն պետութեան վարչական ձևին մէջ մտցած լուրջ բարեփոխութիւնները բոլորովին փոխեցին Հաբսբուրգեան պետութեան դիրքը և այսօր ան մեծ պետութիւններու շարքին մէջ կը բռնէ վայելուչ տեղ։ Եւ այդ կերպարանափոխութիւնը Աւստրիան չպարտական է սահմանադրութեան և ապակեդրոնացման։ Աւստրիոյ ապակեդրոնացումը սակայն նման չէ վերը յիշած ապակեդրոնացման ձեւերու և ոչ մէկին։ Այլեւայլ ընդարձակ ազգայնական շրջաններ՝ Գալիցիան, Բօհեմիան, Կարինտիան, Թիրոլը, Վերին Աւստրիան եւայլն՝ կը վայելն տեղական լայն ինքնավարութիւն։ Իրենք կը վարեն առողջապահական, կրթական, հազորակցային գործերը, բարեգործութիւնը, կը հսկեն պետական կայքերուն և գոյքերուն։ Ազգաբնակչութեան կողմէ ընտրւած խորհուրդները — սէյմերը (diète) կը հրահանգեն ապագային ընելիքները՝ կազմելով երկրի պիւտճէն, նշանակելով

որոշ տուրքեր։ Դժւար է ըսել թէ ինչպիսի ինքնավարութիւն է աւստրիական երկիրներու վայելածը, լոկ վարչական թէ նաև օրէնսդրական։ Օրէնքով սէյմերը զուրկ են պաշտօնապէս օրէնսդրական իրաւունքէ, բայց իրապէս կ'օգտին անկէ։ Կայսեր անունով ներկայացուող ուղերձներու միջոցով անոնք կը մշակեն տեղական պետքերուն վերաբերեալ օրէնքներ և այդպէսով կը վայելեն խորհրդակցական-օրէնսդրական իրաւունք։ Ազգային և լեզական խնդիրը, որ այնքան կարեւորութիւն ունի աւստրիական բազմալեզու շրջաններուն մէջ — սէյմերու շնորհիւ յանգած է բաւարար վախճանի։ Ոչ միայն տարրական ու միջնակարգ դպրոցներու, այլ և ամէն մէկ «երկրի» համալսարանի մէջ դասաւանդութիւնը կը կատարուի ճշդակաւ յեզուով՝ գերմաներէն, չեխերէն, լեհերէն, ռուսներէն ևայլն։ Բոլոր պաշտօնեաները հաւասարապէս կը գործածեն տեղեւոյն գլխաւոր լեզուները։ Եւ այսպէս խառնուելով ու ազգերը կը տպագրւին տեղական տարածւած 2, 3, նոյն իսկ աւելի լեզուներով։

«Միջազգայնական» բանւորական սոցիալիստական կուսակցութիւնն իսկ՝ Աւստրիոյ մէջ բաժնւած է ըստ ազգութիւններու (լեզուներու)։ Ամէն մէկ ազգային ճիւղ կազմւած է զատ զատ, սեփական ազգային կեդրոնական վարչութեամբ իր ազգութեան ամենակարեւոր քաղաքին մէջ։ Ժամանակ առ ժամանակ գումարւող Աւստրիոյ սոցիալիստական կուսակցութեան խորհրդաժողովներու մէջ, ազգայնական ընդթ ունեցող հարցերու նկատմամբ որոշումները կը արւին մի միայն ընդհանուրին համաձայնութեամբ, առանց բռնանալու նոյն իսկ ա-

մենափոքրիկ ազգութեան իրաւունքներու վրայ :
 Ինչքան ալ թերութիւններ ներկայացնեն աւստրիական կարգերը, իրականութիւնը սա է որ ապակեղձոնացման ձեւը ընդունելէն ետքը՝ Աւստրիան կանգնած է հաստատ հիմքերու վրայ և վախ չունի ապագայի համար : Աւստրիական ձեւը հնարաւորութիւն կուտայ մէկ կողմէ պահել օրէնսդրութեան միօրինակութիւնը աւստրիական բոլոր հողերու մէջ, միւս կողմէ կ'ապահովէ տեղական ինքնավարութիւնը սէյմերի ձայնը տեղին պէտքերուն վերաբերեալ օրէնքներու մշակման մէջ : Ռայխստագը կը մնայ միակ օրէնսդրական մարմինը, առանց յակայն արգիլելու որ ամէն մէկ շրջան ինքն եւ մասնակցի հրահանգելիք օրէնքներուն, որպէս զի ապահովւի ամէն մէկուն լեզուի իրաւունքները : Օրէ օր, աւստրիական երկիրներն ու ազգերը աւելի կը վարժւին հաշտեցնել իրենց իրաւունքներն ու պարտականութիւնները դրացի շրջաններու և ամբողջ կայսրութեան իրաւունքներուն հետ :

Նկատի առնելով Օսմանեան կայսրութեան այսօրեան կացութիւնը, անոր քաղաքական, տնտեսական, մտաւոր զարգացման ասպիճանը, ինձ այնպէս կ'երեւնայ որ Թուրքիոյ ամենացանկալի ու հնարաւոր վարչական կազմը՝ դրացի Աւստրիոյ նմանիլն է : Սէյմերի իրաւունքները պէտք է տալ վիւլայէթներու ընտրած մէծիւսներուն, որոնց հետ տեղական ինքնավարութեան իրաւունքները կը բաժնեն նաեւ քաղաքներու, կազաներու և գիւղական համայնքներու վարչութիւնները : Եթէ ասոր հետ կատարւի նաեւ ներկայիս վարչական շրջաններու սահմաններու ձևումը — ըստ ազգագրական, աշխարհագրական տարրերութիւններուն

— և մանր վիլայէթները, գազանները, գիւղական միւտրիէթները թիւով սահմանափակւին ու տեղ տեղ կապւին իրարու, — առաջ պիտի գար գոհացուցիչ դրութիւն մը : Մէկ կողմէ կ'ապահովւէր պետութեան օրէնսդրական—վարչական միութիւնը և միեւնոյն ատեն տեղական ինքնավարութիւնը կը ստանար անհրաժեշտ զարկ :

Ժամանակի ընթացքին այս դրութիւնը կը փոխւի և կը փոխուի անշուշտ դէպի լաւը : Ազգաբնակչութիւնը միզ մօտ աւելի կը կրթւի, աւելի կը հասունանայ քաղաքականապէս : Ծնւած ազգերը իրական կեանքին մէջ հաւասարութեան արդիւնքները տեսնելով՝ կը մոռնան անցեալին մէջ ունեցած անջատական ձգտումները : Իշխողները կը համոզւին որ իրենց վայելած արտօնութիւնները անարդար էին : Կեանքը ինքը այդ ատեն կը թելադրէ բոլորին լայնցնել տեղական «ինքնավարութիւններու» իրաւասութիւնն ու դերը և օր մըն ալ պիտի տեսնենք որ Օսմանեան պետութեան բոլոր աւելի կամ նւազ ուրոյն շրջանները — Մակեդոնիան ըլլայ թէ Եթիօն, բարձր Հայքը թէ Ալբանիան, մեծ Խուզավետիգեարը թէ փոքր Լիբանանը — ամենքն ալ կը կազմեն ընդհանուր Օսմանեան դաշնակցութեան իրաւական մասերը : Ժամանակի ընթացքին մէջ, Օսմանեան դաշնակցութիւնն ալ, իր կարգին, կազմելու է անշուշտ մէկ տարրը համամարդկային դաշնակցութեան : Երազ չէ աս, ոչ ալ ունայնամիտ զառանցանք : Կեանքի ուղիքն է ատ, հետեւանքն է Մարդկութեան յառաջդիմութեան, զոր ոչ մէկ խոչընդոտ կրնայ կատեցնել (Մարիանաուրոթիւններ) :

Աւստրիական վարչական սիստեմը ինչպէս և առհասարակ ապակիւզերոնական դաշնակցական կարգերը, ինչպէս նկատեցիք անշուշտ ըրած ակնարկներէս, ունի նաև քանի մը ուրիշ առաւելութիւններ։ Ան է, որ կ'ապահովէ տեղական իրաւունքները, հետեւապէս և ուրոյն տնտեսական զարգացումը. ան է, որ կը սահմանափակէ մեծամասնութեան ճնշումը և կը պաշտպանէ փոքրամասնութեան իրաւունքները և վերջապէս ան է, որ զարկ կուտայ ամէն մէկ ազգութեան լեզուական և այլ կրթական-կուլտուրական առանձնայատկութիւններու զարգացմանը։

Գլխաւորներէն ոմանք, ինչպէս և թերեւս ձեզմէ չատերը, այս ուղղութիւնը կը գտնեն հակասող ընդհանուր մարդկութեան զարգացման ուղիին, հետեւաբար և սխալ, նոյնիսկ վնասակար։

Կ'առարկեն որ շնորհիւ ընդհանուր զարգացման ու յառաջդիմութեան՝ ամէն ինչ երկրիս վրայ կը գլխի գէպի միացում, լայնացում։ Հարկ չը կայ հետեւապէս ապակեզերոնացման միջոցով ապահովել լեզուները, ինքնուրոյնութիւնը, փոքրամասնութեան իրաւունքները։

Թիւրիմացութիւններու տեղի չտալու համար անկարող եմ քանի մը խօսք չըսել այս առարկութիւններու մասին։

Դարեր առաջ, երբ մարդկային համախմբումները առանձնացած կեանք կը վարէին, ամէն մէկ ազգութիւն, նոյն իսկ ամէն մէկ ցեղ միայն ինքզինքը կը համարէր «Աստուծոյ ընտրեալ» անուանելով միւսները «բարբարոս», «հեթանոս»։ Պլատոններն ու Արիստոտէլներն իսկ կը գտնէին շատ բնական ու արդարացի, որ 80,000 «ազատ» Աթէ-

նացիներ ապրէին 200,000 «ստրուկներու» աշխատանքով։ Ինչպէս կրասիկ աշխարհը, այնպէս և միջնադարեան միտքը համոզւած էր որ «ազատներու» և «ազնիւներու» արիւնն ու հոգին կը տարբերին ճորտերու և ուրիշ հասարակ մահկանացուներու արիւնէն ու հոգիէն։ Տրամաբանօրէն կը հետեցւէր որ արտօնեալ փոքրամասնութիւնը, մեծ ու փոքր «տէրերն» ու «պարոնները» պիտի իշխէին հասարակ ժողովուրդին վրայ։ Մարմնաւոր ու հոգեւոր հովիւները կը կթէին և կը խուզէին իրենց հօտը, համոզելով անիկա որ տէրերու վայելած բարձր իշխանութիւնը տրւած է երկինքէն։

Ժամանակի ընթացքին՝ այս հասկացողութիւնները փոխւեցան. մարդոց բազմանալը, տնտեսական զարգացումը, գիտութեան նաճումները, կեանքի առաջխաղացումը ընդհանրապէս մօտեցուցին և հաւասարեցուցին դասակարգերը։ Փրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը վերջնականապէս խորտակեց «ազնւաւորներու» ի ծնէ վայելած իրաւունքները։ Մարդկային անհատներու հաւասարութիւնը, մտքի և խզճի ազատութիւնը իբր հիմք ընդունուեցան նոր աշխարհայեացքի, և ժողովուրդի իշխանութիւնը՝ իբրև միջոց նոր քաղաքական կազմի։

Թագակիրները տապալելով և անհատի հաւասարութիւնը հռչակելով, նոր ուղղութիւնը անտես ըրաւ որ մեծամասնութեան իշխանութիւնը (որով կ'արտայայտուի ժողովուրդի կամքը) չի ապահովիր մանր համախմբումներու իրաւունքները։ Մեծամասնութեան իրաւունքը շատ դէպքերու մէջ ի չարք դործ կը դրւի։ Մէկ տեղ աւելի մեծաթիւ գերմանացին՝ «մեծամասնութեան» իրաւունքի վրայ յեն-

ամօ՝ կը խեղդէ լեհացիին լեզուն, ուրիշ տեղ մեծամասնութիւն կազմող ռուս օրթոդոքսը ձայնեցու «մեծամասնութեամբ» անհաւասար կացութեան մէջ կը դնէ մահմեդականը, հայը, բողոքականը։ Այսօր մեծամասնութիւն կազմող «հաւատացեալեալները» բռնի կերպով իրենց ուղղութեամբ կը կրթեն ազատ մտածողներու տղաքը, վաղը «իշխող» կուսակցութիւնը կը լռեցնէ աւելի յառաջադէմ նորաբողբոջ շրջանակի ձայները։ Այս ուղղութեամբ ոչ միայն կը բռնաբարւին փոքրամասնութեան ամենանւիրական համալսմունքի իրաւունքները, այլ և կը ստեղծուի նոր ձեւի պատմէշ մը յառաջդիմութեան դէմ։

Զմուռնանք որ օրւան կուցութեան տէր մեծամասնութիւնը ընդհանուր առմամբ պահպանողական է և փոփոխութիւններու դիմադրող։ Եւ ընդհակառակը, գիւտերու նման, նոր մտքերն ալ առաջ կուգան առանձին անհատներէ։ Նոր գաղափարները, ճշմարտութեան աւելի բարձր ըմբռումները կ'իւրացին նախ և առաջ այս կամ այն նեղ շրջանակի կողմէ, կը կազմեն փոքրամասնութեան սեփականութիւն։

Փոքրամասնութիւնը — ըլլայ ան ազգ, դաւանա-փիլիսոփայական համախմբում, կամ կուսակցութիւն — ցրւած կ'ըլլայ երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ՝ և մեծամասնութեան անսահմանօրինակ իշխանութեան աստէն անկարող է սկիզբները՝ երկրի օրէնսդրական մարմին մէջ տեղ ունենալ։ Անոր ինքնուրոյն, նորահաս ձայնը կը խեղդուի մեծամասնութիւն կազմող ամբոխի աղաղակին մէջ։

Ինչ միջոցով կարելի է մաքառել այս վտանգալից դրութեան դէմ, եթէ ոչ ապակեգրոնացման

համաչափ (proportionnel) սկզբունքի ներմուծումով ընտրողական սիստեմի մէջ, երբ ամէն մէկ ազգութիւն, դաւանանք, կուսակցութիւն իր անդամներու թիւին համեմատ համաչափօրէն ներկայացւած կ'ըլլայ ընդհանրութեան գործերը վարող մարմին մէջ, և լսելի կը դարձնէ այնտեղ իր բաղձանքները։

Մէկ կողմ կը թողում թէ ատ ինչ ձևով կարելի է իրականացնել. ցանկացողները կրնան դիմել Պելճիքայի, Իտալիոյ, Զւիցերիոյ այդ ուղղութեամբ կատարած փորձերուն։ Կը շեշտեմ միայն որ Թուրքիոյ նման յետամնաց երկրի մէջ ազգային կոիւններն ու թագնւած կասկածամտութիւնը կը թունան միայն համաչափ սկզբունքի ներմուծումով։ Ատոր գործնական իրականացման համար կան երկու ճանապարհներ։ Կամ ամէն մէկ ազգութեան օրէնքով կ'ապահովուի որոշ թիւով ձայներ որոշ շրջաններու մէջ, ինչպէս որ տեղի կ'ունենայ այսօր Լիբանանի մէջ, և կամ աւստրիական Բոհեմիայի ու Բօսնա Հերցեգովինայի նման ամէն ազգութիւն առանձնապէս կը նշանակէ իր ընտրեալները, առանց որեւէ շփում ունենալու միւս ազգութիւններու հետ։ Երկու պարագային ալ՝ Կուցօ վլախներու, Եակօբիտներու, Հրեաներու, Նոյնիսկ Հայերու նման ցրւած ու փոքրամասնութիւն կազմող համախմբումները կ'ունենան իրենց ներկայացուցչութիւնը։ Երկու պարագային ալ կը թունան ազգային հողի վրայ ծագում առնող անախորժ և նոյնիսկ վտանգաւոր բարդութիւններն ու ընդհարումները։

Ապագային, դաւանական-ազգային բաժանումներուն տեղ կը բռնեն անշուշտ ուղղութիւններու և կուսակցական տարբերութիւնները, որոնց շուրջն ալ պիտի դառնայ պայքարը։ Ներկայիս սակայն

մեր երկիրը տարբեր համախմբումներու բաժնող հիմքերը՝ հայեացքներու հետ միասին կը կազմեն ազգութիւնը և լեզուն։ Վերջինին նկատմամբ է մանաւանդ որ խոհեմութիւն բանեցնելու է և անոր շուրջը պայթող բռունկումներէն ամենէն աւելի զգուշանալու է։

Որ մարդկային յարաբերութիւնները կը դիւրնան օրէ օր հեռագրաթիւերու, երկաթուղիներու, շոգենաւերու միջոցով և բոլոր երկիրները կը մօտենան իրարու—ասոր կասկած չկայ։ Պօլսէն փարիզ կարելի է այսօր անցնիլ չորս օրէն, մինչդեռ առաջ պէտք էր այդ ճամբորդութեան համար չորս ամիս։ Ամէն տեղ այսօր կը գործածւին մթերքներ, որ տեղական չեն և կը ստացւին երկրագնդի զանազան անկիւններէն։

Սակայն ասոր հետ միասին ուրիշ բան մըն ալ կը նկատուի, ան է աշխատանքի բաժանում, ամէն մէկ տեղի նմանագիտացում (որ և է ճիւղի մէջ — համապատասխան տեղական պայմաններու)։

Պատմութեան նախապատմական շրջանին ամէն գիւղ, նոյնիսկ ամէն բնատնիք ինք կը հոգար իր թոշուր պէտքերը, փոխանակութիւնը կը կատարէր շատ սահմանափակ չափով, շատ սահմանափակ շրջանի մէջ։ Քաղաքակրթութեան սկսելէն ի վեր լայնցան թէ՛ փոխանակութեան շրջանները և թէ՛ պետութեան սահմանները։ Ասոր հետ միասին առաջ զնաց աշխատանքի բաժանման սխտեմը, և այլեւայլ տեղերու մասնագիտացումը որ և է ճիւղի մէջ։ Այսօր մասնագիտութիւնը հասած է զարգացման բարձր աստիճանին և օրէ օր աւելի ևս կը շեշտուի։ Անգլիան էն արդիւնաբերական երկիրն է այսօր և նոյն այդ Անգլիոյ մէջ աչքի կը զարնէ Ման-

չէսթրի, Գլասգոյի կամ Էդինբուրգի մասնագիտացումը, ամէն մէկը իր ճիւղին մէջ։ Ֆրանսայի ալ մէջ հարաւը աւելի և աւելի կը պարապի գրեթէ միմիայն այգեգործութեամբ, հիւսիսային արեւմուտքը՝ կաթնատնտեսութեամբ։ Նոյնը կը նկատուի նաև բոլոր միւս երկիրներուն մէջ, նոյնիսկ Ամերիկայի նման լայնատարած և նոր պետութեան մէջ։ Վերջինին արեւմտեան նահանգները կը զբաղին միմիայն ճարտարարուեստով և ամէն մէկ քաղաք առ շրջանին մէջ կը ստեղծէ իրեն համար առանձին մասնագիտութիւն մը...

Նոյնիսկ մեզ մօտ, Թուրքիա չի կրնար հեռու մնալ այդ շաւիղէն։ Կադնիի տունկերը օրէ օր կը բազմանան Տրապիզոնի խոնաւ բլրակներու վրայ, Բրուսա աւելի և աւելի կը զբաղի մետաքսով, Բաֆրան՝ ծխախոտով, Սուրիան՝ խաղողով, Ատանա՝ բամբակով, վերջապէս ամեն մէկ շրջան իր պայմաններուն համեմատ մասնագիտութիւն մը կ'ունենայ, ստանալով միւս բերքերը ուրիշ երկիրներէ։ Ապագային ալ ատ չեշտելու է աւելի ևս. մասնագիտացումը գնալու է գործընթացաբար փոխանակութեան շայնացման հետ։ Մէկը միւսին անբաժան մասը կը կազմէ։ Եւ այսպէսով առեւտուրի զարգացումը մէկ կողմէ կը մղէ մարդկութիւնը միանալ և ոչնչացնել պետութիւններու սահմանները, մասնագիտացման զարգացումը միւս կողմէ կը շեշտէ ամէն մէկ ուրոյն շրջանի զարգացման կարեւորութիւնը՝ այդ շրջանին մէջ։ Երկու ուղղութիւններու հաշտութիւնը կ'ապահովուի միայն ապակեգործնացման—զանազան կարգերու հաստատումով... Գրութիւն մը որ մէկ կողմէ կ'ապահովէ տեղական ինքնուրոյն արտադրութիւնն ու

ստեղծագործութիւնը, միւս կողմէ ալ կը բանայ անսահման ասպարէզ՝ սերտ ու ազատ հաղորդակցութեան համար:

Մտքիս առջև աւամայ կը ներկայանայ առարկութիւն մը, առարկութիւն մը որ կը լսւի մանաւանդ սահմանէն անդին — ինչ հարկ կայ պաշտպանել այս կամ այն լեզուն, արիւն թափել բանի մը համար որ ապագային գոյութիւն ունենալու չէ, կլանուի է աւելի մեծ լեզուներու կողմէ:

Կը թողում մէկ կողմ վերջին առարկութեան ճշգրտութիւնը. կ'ոչնչանա՞ն, կը կլանուին արդեօք լեզուները թէ ժամանակի ընթացքին կը խառնուին իրարու՝ բնական ընթացքով, կազմելով նոր լեզուներ: Առանց պատասխանի կը թողում նաև այն հարցը թէ արդեօք թուրքիոյ նման երկրի մէջ ո՞ր լեզուն որով պիտի կլանէր և ինչո՞ւ: Այդպէս մտածողները բնականաբար պիտի ուզեն որ կարնեցի գիւղացին վերջին 2000 տարիներու ընթացքին՝ իշխողներու ուժին նայած, գործածէր անվերջ նոր լեզուներ, հայերէն, լատիներէն, արաբերէն, թաթարերէն, վրացերէն, պարսկերէն, տաճկերէն, ռուսերէն և այսպէս անվերջ...:

Կար ժամանակ, երբ լեզուն մարդոց գիտակցութեան մէջ չէր խաղար որ և է կարեւոր դեր: Վայրենի ցեղերու հրամանատարները, երկրիս բոլոր տիրապետողները — Սեղոստրիս Եգիպտացին ըլլար ան թէ Հայ Տիգրանը — գերի կը դարձնէին յաղթեալները և զանոնք կը ծանրաբեռնէին հարկերով: Ասոր յաջորդեց մէկ ուրիշ շրջան, ուր ծանր հարկեր նշանակելու հետ միասին՝ իշխողները կը մտցնէին նաեւ ծանր երկիրներու մէջ իրենց դաւանած կրօնքը: Դժուար է նոյնիսկ ըսել թէ կրօնամոլու-

թեան այս շրջանին մէջ ո՞վ աւելի կը գերազանցէր, հրեան, քրիստոնեան, զրադաշտականը թէ մահմետականը:

Վերջապէս, այսօր մենք կը գտնուինք ուրիշ շրջանի մը մէջ, ուր կրօնական ճնշումը նսեմացած է, բայց անոր տեղ առաջ եկած է ազգային ճնշում, այս կամ այն լեզւի գերիշխանութեան խնդիր: Ազգային հարցը կարեւոր դեր կը խաղայ մանաւանդ այն երկիրներուն մէջ, որոնք կազմուած են տարբեր լեզուներ խօսող ցեղերէ: Եւ քանի որ պարլամենտական Գերմանիոյ համար առ նոյնքան նրասապ հարց է, որքան միապետական Ռուսիոյ համար՝ սահմանադրական կարգերու հաստատումը միայնակ չէ կարող ներկայանալ ազգային բարդ պրօբլէմի լուծման միջոց: Օրօրու կայ յոյսով թէ բուկուրական յարաբերութիւնները և ժամանակը կը բաւեն լեզուներու կնճռոտ հարցին լուծման համար՝ նոյնպէս սխալ պիտի ըլլար:

Վերջին տասնեակ տարիներու ընթացքին՝ երբ ժողովրդական լայն զանգւածները սկսած են դեր խաղալ հասարակական և քաղաքական ասպարէզներու մէջ, ազգայնական խնդիրը երթալով աւելի սուր բնաւորութիւն կը ստանայ: Միջին դարերու կրթեալ Եւրոպան կը գործածէր միակ լեզու մը — լատինականը: Այսօր գերմաներէնը չի հասկցւիր Ֆրանսայի մէջ և նոյնիսկ մերձաւոր ու քոյր լեզուները՝ ինչպէս են հոլանտերէնը, գերմաներէնը, տանիմարգերէնը և չվէտերէնը կամ մեծ ու փոքր ռուսականը աւելի ևս կը շեշտեն իրենց տարբերութիւնը: Մասսաներու մոռցւած խաւերու մէջէն յարուիր են կ'առնեն նոր ազգեր, կը զարգանան նոր լեզուներ: Դար մը առաջ ամբողջ Աւստրիական Բո-

հեմրա կը խօսէր տիրապետող գերմաններէն լեզուն, այսօր չեխական գրականութիւնն ու համալսարանները կը մրցին գերմանականի հետ: 1828ին Ռուս յաղթական զինուորները զարմանքով տեսան որ Դանուբի ափերը ապրող գիւղացի ազգաբնակութիւնը կը խօսի տեսակ մը սլաւ բարբառ. իսկ այսօր բուլղար լեզուն այնչափ տարածուած կ'երեւնայ որչափ և 10րդ դարուն, երբ Սօլունին մէջ կազմեցաւ առաջին սլաւոնական այբուբէնը: Բիւզանդական հազարամեայ տիրապետութիւնը յունաց պատրիարքներու և եկեղեցական լեզւի 1500 ամեայ գերիշխանութեան հետ միասին չկրցան յոյն դարձնել այս բուլղարները, ռումէնները, սերբերը, որոնք մտան Հռոմէացոց կայսրութեան սահմանները: Մահմետական երկիրներու մէջ դեռ եւս չատ հօգոր է կրօնի ազդեցութիւնը, բայց ո՞վ կրնայ հերքել որ Մարգարէի բարձր հմայքը և Աստծոյ պատգամ հանդիսացող «Սուրբ Դիրքն» անգամ չը կրցան Արաբացոց լեզուն տարածել ոչ միայն հեռաւոր հնդկներուն, այլ և դրացի Իրանի պարսիկներուն, Ասիոյ խորքէն եկած թուրքերուն, Շիտաւայի լեռները ապաստանած ալբանիացիներուն մէջ: Անտարակոյս ապագային ազգայնական դիտակցութիւնը մահմետական երկիրներու մէջ չեշտուելու է աւելի եւս: Կրօնքը չէ կարող հարթել ազգային տարբերութիւնները և մենք իսկ ահա նատես կըլլանք թուրքերէն լեզւի զտուելուն՝ արար և պարսիկ բառերէ, ինչպէս և ալբաներէնի, արաբերէնի, քրդերէնի, գուցէ նոյնիսկ վրացերէնի («գիւրձի» լեզւի), չէրքէզերէնի քաղաքացիական իրաւասութեան ու զարգացման:

Եթէ այսպէս է ոչ զարգացած, քնած վիճակի

մէջ գտնուող լեզուներու նկատմամբ, աւելի ևս արգարացի պէտք է ըլլայ հայերէնի վերաբերմամբ: Հայ լեզուն կարողացաւ դիմանալ արաբական, բիւզանդական իշխանութեան ամբողջ շրջանին: Ան դիմացաւ «րայա» երկիրներու մէջ, չնայած անսահման հալածանքներու: Հայ լեզուն կը զարգանայ նոյն իսկ Ռուսիոյ մէջ, ուր ազգայնական հալածանքը մեծ չափերու հասած է: Կասկած չկայ, որ ներկայիս — երբ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ կը յայտարարւին հաւասարութեան սկզբունքներ — հայ լեզուն յետագիմելու չէ, այլ աւելի պիտի յառաջդիմէ: Ան արդի սերունդի ամենաթանկագին ժառանգութիւնն է թողւած մեր նախնիքներէն: Ան մեր հոգիին, մեր արեան ամենանւիրական մասն է որ պահելու ենք մեր ամբողջ ուժովը: Ինչպէս վերցեցաւ ստրկութիւնն ու ճորտութիւնը և անհատի հաւասարութիւնը կը համարւի այսօր ի բնէ տրւած, այնպէս ալ ըլլալու է լեզուներու նկատմամբ: Ինչպէս անցեալին մէջ կրօնքները, սեփական լեզուն՝ ազգերու համար տեսակ մը սրբութիւն է այսօր, ամէն մէկ ազգութեան անկապտելի իրաւունքը, որ ազատ է ըլլալու որ և է ճնշումէ: (Մափաւորութիւններ):

Կը յիշեմ փոքրիկ դէմք մը, որ կը լուսաբանէ այս հարցի մէկ ուրիշ կողմը: Քանի մը տարի առաջ հանգուցեալ Խրիմեան Հայրիկ Պետրոսեւրդ զնացած էր: Ի միջի այլ բարձրագոյն անձերու՝ այցելած էր ան նաև Պետրոսեւրդի միտրապոլիտին, որ անպաշտօն կերպով պատրիարքի դեր կը խաղայ: Սովորական հարցումներէ հետք՝ ներողամտութեան և հեղութեան քարոզչի «աշակերտը» խօսքը կը դարձնէ քրիստոնէական կրօններու բա-

ժանուհիներու վնասակարութեան վրայ և սա համետ միտքը կը յայտնէ թէ ինչ լաւ կ'ըլլար որ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիները միանային, և թէ աւանդապահ Հայաստանեայց եկեղեցին առաջին քայլն ընէր այդ ուղղութեամբ: Համեմարեղ Խրիմեանը վայրկեան մը կը կնճռէ իր արծալին դէմքը, բայց անմիջապէս կը պատասխանէ: Յիսուսի հօտը ներկայացնող եկեղեցիներն ու դաւանանքները, կ'ըսէ ան, կը նմանին փունջի մը, որ տարբեր ծաղիկներէ կազմած է, բայց որ հէնց իր քաղնագանձներէ համար կը ներկայացնէ առանձին գեղեցկութիւն մը: Հայ եկեղեցին փունջը կազմող համետ ծաղիկներէն մէկն է, և անոր ինչպէս նաև ամէն մէկ ծաղիկի բացակայութիւնը և ամբողջ փունջը միատեսակ ծաղիկներէ կազմելը կարող է միայն վնասել ընդհանուր գեղեցկութեանը:

Խրիմեանի պատասխանին մէջ կայ մեծ ճշմարտութիւն: Բազմազանութիւնը յառաջդիմութեան յատկանիշներէն և միեւնոյն ժամանակ ազդակներէն մէկն է, եթէ կարելի է ըսել՝ կեանքի նպատակըն է: Կենդանի աշխարհը առաջ եկած է միատեսակ բջիջներէ: Երկրագնդիս բազմապիսութիւնը իր նախնական շրջանին մէջ ներկայացուցած է՝ անհուն միապաղաղութիւն մը: Իսկ այսօր ինչքան բազմատեսակ և բարդ է մեր աշխարհը, մարդկութիւնը: Այդպէս եղած է անցեալին մէջ, այդպէս կը շարունակուի ներկայիս մէջ: Վայրենի խնձորի մը տեսակէն տաճնակ տեսակներ ստացեր ենք մինք, անցեալի մէջ համամասն կազմ ունեցող կենդանիներէն այսօր կը հաշուէին բազմաթիւ ստորաբաժանումներ: Ու այդ բազմազանութիւնը երթալով աւելի կը շեշտուի: Միեւնոյն բանն է նաև

մոռւոր աշխարհի, գեղարւեստին մէջ: Քանակի հետ մեծ արժէք ունի նաև որակը: Քանակէն աւելի կը գնահատուի ինկնուորոյնութիւնը: Ապագային, երբ մարդոց նիւթական պէտքերը բաւարարութիւն ստացած կ'ըլլան, նորի, ինկնուորոյնութեան, որակի պահանջը աւելի ևս պիտի շեշտուի, և ատ պիտի դառնայ մարդկութեան ամենամեծ տենչը:

Եթէ ատ ճիշդ է ընդհանրապէս, հապա ինչո՞ւ լեզուներու և ազգերու ինքնուրոյն զարգացման նկատմամբ մենք ուրիշ ճամբով գնալու ենք: Ինչո՞ւ Հպիտի ձգէինք՝ ամէն մէկ ազգութեան, անոր լեզուին, ինքնուրոյն կուլտուրայի զարգացման:

Չվախնանք ազգութիւններու բազմազանութենէն, մէկ կողմ թողունք մէկը միւսին նուազեցնելու տենչանքը՝ այս կամ այն արհեստական միջոցով, վստահ ըլլանք որ այդ դրացիութիւնը եւրոպայի միայն փոխադարձաբար նպաստաւոր ըլլալ: Անհատներու նման ազգերը եւս չեն ներկայացներ կատարելութեան տիպար: Ամէն մէկն ունի իր թոյլ բայց և շեշտած դրական յատկանիշները: Օգտուինք փոխադարձաբար ամէն մէկ ազգի ունեցած դրական գիծերէն. իսկ աստիճան արեւելքի մէջ ակնյայտնի և անհերքելի են:

Մէկ կողմ կը թողում հայերը — ժողովուրդ մը որ իր աշխատասիրութեամբ, ճկունութեամբ և կամքի ուժով յարգանք ու զարմանք յարուցած է շատերուն մէջ: Ատոր ամենալաւ ապացոյցը հէնց այս ուրախութեան օրերն են, ուր հայուն բարոյ յուպէս կը հատուցուի իր բաժինը: Մենք կ'ապրինք յոյներուն հետ, սերունդը այն մեծ ազգին, որ այնքան հիանալի դեր է խաղացած Եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ: Այսօր ալ անոնք ամինքն

աւելի կը գտնւին արեւելքի և արեւմուտքի միջև, այսօր ալ առեւտուրի հետ միասին անոնք կը կատարեն գաղափարներ փոխանակողներու դեր: Եթէ քիչ մը այդ դերը կապւած է բացառիկ նրեւոյթներու հետ, յանցանքը անոնցը չէ, յանցանքը ստրկական հին բէթմինն է: Ես կատարելապէս վստահ եմ, հաւասարութեան պայմաններու մէջ, իրենց կրթութեամբ, իրենց հանձարով, յոյները նորէն կը հանդիսանան արժանաւոր զաւակներ իրենց մեծ հայրերուն: Շատերը կը տատանւին, կը վարանին, միթէ կարելի՞ է որ և է մեծ, դրական բան սպասել արաքներէն, թուրքերէն — ժողովուրդներ որոնք հնդեւրոպական ցեղէ տարբեր ծագում ունին: Նախ թերի է ծագման վերաբերեալ գաղափարը: Միեւնոյն ասիական շրջաններէն դուրս եկած թիւք-մէն, ալ-մէն, ար-մէն-ները շատ աւելի մօտ են իրարու քան թէ կը կարծւի առհասարակ: Բայց եթէ իշգլի տարբերութիւն մըն ալ ըլլար, այսօր թուրք անունը կրող տարրին մէջ արդեօք որչափ թիւք-մէնական արիւն կայ: Անշուշտ շատ և շատ քիչ: Հազար տարի իրարու քով ապրելը, դարերու ընթացքին ուրիշ ազդեցութիւններուն հետ ամուսնանալը, բազմաթիւ հայերու, քիւրդերու, յոյներու, սլաւներու մահմետական հետեւապէս թուրք դառնալը — դրաւական են որ այսօրեան թուրք տարրի արիւնին հազիւ $\frac{1}{10}$ -ը կը պատկանի արիւնին այն սելճուգներու, տաճիկներու և ուրիշ ցեղերու, որոնք եկան Ասիոյ խորերէն: Բայց միթէ այդ թափառական ցեղերը չունին դրական գիծեր: Միթէ այն պարագան, որ քսանի մը հարիւր հազար թափառաշրջիկներ կարողացան տիրանալ խալիֆայութեան, իսկ յետոյ ամբողջ արեւելքին՝

ապացոյց չէ՞ որոշ կորուլի, դրական ուժի, զոր յարգելու է: Եւ միթէ այն եզակի օրինակը որ տեսանք երկու ամիս առաջ բանակի կողմէ, բանակի որ եղած դրութիւնը պահպանելու տեղ գլուխ կանգնեց ազատութեան — արդեօք այդ եզակի դէպքը նոյնպէս ցեղական ազնիւ և բարձր թռիչքներու ապացոյցներէն մէկը չէ՞ (Ծափահարութիւններ):

Նոյնպէս և միւս ազգերը: Արաբական ցեղն էր և անոնց հետ հրեաները, որ չնորհիւ իրենց յատուկ ստեղծագործական ուժի՝ տւին մեզ այնքան մարգարէներ, միաստուածութեան կրօններու ներկայացուցիչներուն: Այսօր կարծես հաշւի չի առն իր ատ, բայց մարդկութեան պատմութեան մէջ գրւած է անջնջելի տառերով: Մահմետականութիւնն իսկ, որուն մենք քրիստոնեաներս քիչ ծանօթ ենք, իր ժամանակին խաղցած է ահագին դրական դեր: Ապանիացի արաքներն ու հրեաներն էին որ պաշտպանեցին հին կլասիկ և քննադատական միտքը միջնադարեան վարդապետներու կրօնամոլական տիրապետութենէն: Մահմետականութեան մարդկային հաւատարմութեան դրօշակի տակ է որ հայութիւնը ազատեցաւ դասակարգերու բաժանումէն և աւատական իշխաններէ: Այսօր իսկ թուրքիան, չնայած իր շատ բացասական կողմերուն, ունի առաւելութիւն մը ուրիշներու վրայ: Ան միակ երկիրն էր անցեալին ամբողջ եւրոպայի մէջ, և այսօր ալ է որոշ չափով, ուր դասակարգեր չկան, կամ դասակարգային զգացումները թոյլ են, ուր բոլոր մարկարգային զգացումները թոյլ են, ուր բոլոր մարդիկ կը նկատուին իբրեւ կատարեալ հաւասարներ: Մոռնալ այս ամէնը կը նշանակէ մեղանշել ճշմարտութեան դէմ: Նոյնն են և բոլոր միւս ազգերը: Մէկ մասը իր անցեալով, միւսներ իրենց առողջ

դիմագծով գրաւական պիտի ըլլան մեզ, որ բոլոր այդ ազգերու ազատ զարգացումը իրենց սեփական լեզուով միայն կարող է նպաստաւոր ըլլալ թէ՛ գրացի ազգերուն և թէ՛ ամբողջ մարդկութեան համար: Ահա այդ պատճառով է որ ոչ մէկ սահմանափակում չպիտի դրուի կրթութեան առաջ, ինչ լեզուով և ինչ աստիճանով ալ ըլլայ ան: Ահա թէ ինչու մենք անհրաժեշտ կը գտնենք պետական լեզւի աւանդումը ազգայնական դպրոցներու մէջ, բայց նաեւ տեղական լեզուներու աւանդումը՝ թուրքերէն դասաւանդութիւն ունեցող հիմնարկութիւններու մէջ:

Բաւական չէ այդքանը, ատով միայն չի ապահովիր լեզուներու էական հաւաստութիւնը. վերջինիս համար անհրաժեշտ է որ պետական լեզւի հետ միասին բոլոր հիմնարկութիւններու մէջ հաւաստաբայէս գործածւին նաեւ տեղական լեզուները, որպէս զի պաշտօնականները տիրապետեն տեղական լեզուներուն: Այդպէս է մեր գրացի բազմալեզու Աւստրիոյ մէջ. այդպէս պիտի ըլլայ և Թուրքիոյ մէջ: Աւելին կայ: Թուրքիա ապրող պզտիկ ազգերուն բացառիկ պայմանները ազգային-կրօնական ազատութեան ապահովութեան համար — ստեղծելու են ուրոյն ինքնավարութեան ձեւ մը, անկախ այս կամ այն շրջանէն: Ատ — իւրաքանչիւրին ունեցած ազգային-կրթական կիսաինքնավարութիւնն է: Իբրեւ ազգային-կրթական ինքնագործունէութիւնը ապահովող հաստատութիւն մը՝ ազգային այդ սահմանադրութիւնները անշուշտ պիտի պահպանւին Թուրքիոյ մէջ: «Ազգային-եկեղեցական» ինքնավարութիւնները ընդունւած էին Թուրքիոյ մէջ յատուկ սահմանադրութիւններով՝ բռնապետական շրջանին մէջ: Ներկայիս ստոնք սուկի

եւս լայնցնելու և ճշտելու է: Եւ այդ ճշտման ամենակարեւոր մասը լինելու է ան, որպէս զի դպրոցական տուրքը յանձնւի համապատասխան ազգայնական մարմիններու, կամ պետութեան ծախսելիքը կրթական-կուլտուրական պէտքերու համար բաժնւի ազգութիւններու մէջ (ըստ իրենց թիւի): Այլապէս, լեզուներու և ազգութիւններու հաշտարութիւնը կը մնայ գեղեցիկ, բայց բովանդակութենէ զուրկ բառ մը: Առանց ատոր ազգայնական փոխադարձ յարաբերութիւնները Թուրքիոյ մէջ կը բորբոքւին և կը ստանան կորստաբեր ընթացք: Իսկ ատ ձեռնտու չէ ոչ մեծամասնութիւն կազմող թուրք տարրին, ոչ ալ պզտիկ ազգութիւններուն:

Թուրքերուն ձեռնտու չէ, որովհետեւ այդպիսի կռիւ մը — ըլլայ բռնի թէ խաղաղ միջոցներով — չի յանգիր յաջող ելքի: Թուրքիոյ ամբողջ ազգաբնակչութեան $\frac{1}{3}$ մասը միայն կը տիրապետէ Թուրքերէնին, մնացած $\frac{2}{3}$ ը կը խօսին արաբերէն, յունարէն, հայերէն, քրդերէն, ալբաներէն, բուլղարերէն եւայլն: Ատոր հետ միասին կուլտուրական տարբերութիւնները, գրաւոր լեզւի յարմարութիւնները, ճոխութիւնը չեն խօսիր յօգուտ Թուրքերէնի նւաճման: Վերջապէս, Թուրքիոյ գերիշխանական փորձերը անցեալին մէջ առաջնորդեցին զինքը միայն դէպի երկրի-անդամահատութիւնը:

Վերջինին չի համաձայնիր ոչ մէկ հայրենասէր Թուրք, բայց ատ ըստ իս, ցանկալի չէ նաեւ պզտիկ ազգերու շահերու տեսակէտով: Ձեռնտու չէ ատ քանի մը պատճառներով: Ներկայիս մէջ, երբ բոլոր պետութիւններու շահերը այնքան խճճւած են իրարու հետ և մրցումը կը կատարւի մեծ պետութիւններու

րու, նոյնիսկ դաշնակցութիւններու միջև, ներկայ պատմական շրջանին՝ Յուլիանի, Սերբիոյ նման մանր պետութիւններու անկախութիւնը լայն մտքով պրօքրեմատիկ է։ Քաղաքական հարցերու մէջ անոնք ազատ չեն կարող ըլլալ, այլ քաղելու են այս կամ այն դրացի մեծ պետութեան հետ և հետեւաբար էապէս կը վայելեն միայն ներքին ինքնավարութիւն։ Բացի ատկէ, դուք բոլորդ գիտէք թէ ինչքան արիւն կ'արժէ ամէն մէկ այդպիսի անկախութիւն, սակայն շատերը չեն խորհած որպիսի նկատման ծանրութեան տակ կը հեծեն այդ կարգի պզտիկ երկիրները հզօր զինուորական բանակի պահպանութեան չնորհիւ։

Ահա թէ ինչո՞ւ ես այնքան նախանձելի չեմ գտներ էրզրումի և ուրիշ քանի մը վիլայէթներէ կազմած անկախ Հայաստան մը։ Շրջապատուած երեք խոշոր պետութիւններով — Ռուսիա, Թուրքիա և Պարսկաստան — կասկած յարուցանելով ներսերը թուրքերու ու քրդերու մէջ, ան միշտ գտնուելու է երերուն վիճակին մէջ, ուժասպառ ըլլալու է զէնքի և զինուորական ծախքերու տակ, զրկելով միեւնոյն ատեն այն յարմարութիւններէն, որ կը ներկայացնէ ամէն մէկին Թուրքիոյ նման մեծ երկրի մը քաղաքացի ըլլալը։

Կը կրկնեմ որ Լազգային անհաւասարութեան և Թուրք լեզուի գերիշխանութեան ձգտումները չեն կարող վարդազոյն յոյսեր ներշնչել Թուրք շօվէններուն։

Անշատական հովերը խաբելու չեն և ոչ մէկ հայ, յոյն կամ արաբ։

Ապրինք միասին, ձեռք ձեռքի տուած, ապրինք իբրեւ հաւասար եղբայրներ հաւասար իրաւունքներով և հաւասար պարտականութիւններով

դէպի մեր ընդհանուր մայր երկիրը։ (Ծափահարութիւններ)։

Չեմ մոռնար երբեք էլիզէ Ռէկլիւի մտքերը։ Լուսաբանելով Առաջաւոր Ասիոյ քաղաքակրթական մեծ դերը և անոր պատճառները, հանճարեղ գիտնականը այն կարծիքը կը յայտնէ, որ այդ ամենը հետեւանք է անոր նպաստաւոր աշխարհագրական ու ազգագրական դիրքին։ Հարաւն ու Հիւսիսը, Արեւելքն ու Արեւմուտքը, հին աշխարհը կազմող երեք գլխաւոր երկիրները կը շփէին հոգ իրարու հետ աւելի քան որ և է ուրիշ տեղ։ Ինքնուրոյն կեանք ու զարգացում ունեցող ազգեր ու ցեղեր իրենց ունեցածն ու շինածը փոխարինաբար կուտային իրարու։

Յառաջդիմութիւնը կ'ապահովէր այստեղ անծանօթ իրերու փոխանակութեամբ, նոր մտքերու տարածումով՝ բոյսերու և հանքերու մշակումէն սկսած մինչև այրուբէնի գիւտը, կրօնական-փիլիսոփայական ընդհանրացումները։ Բազմազանութիւնը, ինքնուրոյն ազգայնագրութիւնները՝ անհրաժեշտ պայման է իւրաքանչիւր երկրի յառաջդիմութեան համար։

Չվախնանք, հետեւապէս, Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող ազգերու բազմազանութենէն։ Տարբեր բերքերու ու հանքերու նման ազգերը եւ կը ներկայացնեն նոր ձեւի հարստութիւն մը։

Անցեալին մէջ բնական ու ազգագրական այդ բազմազանութիւնը եղած է Արեւելքի յառաջդիմութեան ազդակներէն մէկը։

Ապահով ըլլանք որ ապագային եւս ամէն մէկ շրջանի ինքնուրոյն զարգացումը կը նպաստէ միայն

ընդհանրութեան բարդաւաճման ու մեծութեան :
Վստահ ըլլանք , որ իւրաքանչիւր ազգի ազատ
զարգացումը միայն կ'ապահովէ համերաշխութիւնը
Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող բազմաթիւ ցե-
ղերուն մէջ :

Այդ ուղիով գնալը հարկաւոր է մարդկային
անհատի բազմակողմանի խաղաղ զարգացման հա-
մար , անհրաժեշտ է ան պետութեան անդորրութեան
ու մեծութեան համար , և միակ նպաստաւորը Արեւ-
ելքի վերածնութեան ինչպէս և Մարդկութեան
անսահման յառաջադիմութեանը :

Վերջացնելով խօսքս , ես հաւակնութիւն չու-
նիմ կարծելու որ սպառեցի ընտրած ճիւղիս , անհրա-
ժեշտ խորութեամբ ու ճշտութեամբ : Կը յուսամ
որ ըսածս ալ կը բաւէ համոզելու ձեզ որ միմիայն
ապակեդրոնական դաշնակցական կարգերն են որ
կարող են նպաստել մեր ընդհանուր հայրենիքի վե-
րաշինութեան մեծ ու դժւար գործին՝ Ազատու-
թեան , Նըբայրութեան ու Արդարութեան հիմերու
վրայ (Ծախահարուրթիւններ) :

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0202397

